

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**VIII. YÜZYIL İLE XI. YÜZYILLAR ARASINDA
HORASAN'IN DİNİ VE SOSYAL YAPISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yunus ARİFOĞLU

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Haşim ŞAHİN

Aralık- 2013

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

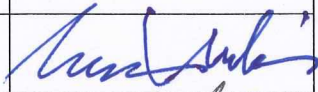

VIII. YÜZYIL İLE XI. YÜZYILLAR ARASINDA
HORASAN'IN DİNİ VE SOSYAL YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yunus ARİFOĞLU

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ

Bu tez 26/12/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Haşim Şahin	Basarılı	
Prof. Dr. Mustafa Demir	''	
Doç. Dr. Süleyman Akbuğ	''	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Yunus ARİFOĞLU

26/12/2013

ÖNSÖZ

Bu tezin yazılması aşamasında, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden danışmanım Doç. Dr. Haşim Şahin'e değerli katkı ve emekleri için içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Savunma sınavı sırasında jüri üyeleri Prof. Dr. Mustafa Demir ve Doç Dr. Süleyman Akkuş hocalarıma çalışmamın son haline gelmesine değerli katkılar yapmışlardır. Bu vesileyle tüm hocalarıma ve bana desteklerini esirgemeyen tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim anneme, babama ve aileme şükranlarımı sunarım.

Yunus ARİFOĞLU

26/12/2013

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HORASAN COĞRAFYASI	2
1.1. Horasan'ın Adı ve Coğrafi Sınırları	2
1.2. Horasan'ın Fiziki Yapısı	3
1.3. Horasan'ın İklimi	7
1.4. Horasan'ın Ekonomisi.....	10
1.5. Horasan'da Ticari Hayat	17
1.6. Horasan'ın İdari Yapısı	21
1.7. Horasan Bölgesindeki Önemli Şehirler.....	17
BÖLÜM 2: HORASAN'IN SOSYAL YAPISI	24
2.1. Horasan'ın Genel Siyasi Tarihi.....	24
2.1.1. İslamiyet'in Horasan'a girişi.....	25
2.1.2. Abbasiler Döneminde Horasan.....	27
2.1.3. Diğer Otoriteler Döneminde Horasan	28
2.2. Horasan'ın Sosyal Yapısı.....	30
2.2.1. Horasan'da Etnik Unsurlar	32
2.2.2. Horasan'da Dini Unsurlar	34
2.2.3. Horasan Dil Yapısı.....	35
2.2.4. Horasan'da Sınıfsal Yapı	36
2.2.5. Horasan'da Şehirlerde Sosyal Hayat.....	38
2.2.6. Horasan'da Sosyal Kurumlar ve Etkileri	45
2.2.7. Horasan'da Sosyal Yapıyı Etkileyen Faktörler.....	47

BÖLÜM 3: HORASAN'IN DİNİ YAPISI	49
3.1. Din.....	49
3.1.1. Din kavramı	49
3.1.2. İhtiyaç Olarak Din.....	51
3.1.3. Sosyal Hayatta Dinin Etkisi	51
3.2. Horasan Bölgesinde Yer Alan Dinler	53
3.3. İslamiyet'in Horasan'a Girişi ve Yayılışı	55
3.3.1. Horasan'da Fıkıh Hareketleri (Kur'an, Hadis, Fıkıh ve tefsir).....	56
3.3.2. Horasan'da Tasavvuf Hareketleri	57
3.3.2.1. Melametilik.....	61
3.4. Horasan'da Mezhepsel Yapı	62
3.4.1. Haricilik	64
3.4.2. Murcî.....	66
3.4.2.1. Kerramiyye	68
3.4.3. Mutezile	69
3.4.4. Ehl-i Sünnet	71
3.4.4.1. Hanefilik ve Şafilik.....	72
3.4.5. Ehl-i Şîa	73
3.5. Zındıklık ve Zındıklar	75
SONUÇ	78
KAYNAKLAR	81
EKLER	91
ÖZGEÇMİŞ	95

KISALTMALAR

A.	: Ahmet
A. D.H.	: Adrian David Hugh
A.J. A.	: Arthur John Arberry
A.J. T.	: Arnold Joseph Toynbee
A.V.	: Annemarie Von
B.	: Bin
C. E.	: Clifford Edmund Bosworth
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
EI.	: The Encyclopedia of Islam
Ed	: Editör
H.	: Hans
H.A.R.	: Hamilton Alexander Rosskeen
J. S.	: Joseph Schacht
M.	: Miladi
MÜİF.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
M.L.	: Madan Lal
R. N.	: Richard Nelson
TDV	: Türkiye Diyanet Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
T. W.	: Thomas Walker
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
v.	: Volume

Tezin Başlığı: VIII. Yüzyıl İle XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı

Tezin Yazarı: Yunus ARİFOĞLU

Danışman: Doç. Dr. Haşim ŞAHİN

Kabul Tarihi: 26 Aralık 2013

Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 95 (tez)+ 4 (ek)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Ortaçağ

Horasan bölgesinin taşımış olduğu öneme binaen yapılan bu çalışmada bölgenin Ortaçağdaki ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bölgenin kuzeyinde iki önemli dağ Elbruz ve Pamir sıradağları Hindukuş dağlarına uzanır. Güneyde Deşt-i Lut ve Deşt-i Kevir adında iki büyük çölü barındırır. Bölgede akan Ceyhun, Belh, Herat gibi önemli nehirler bölgenin tarımsal yönüne hayat verirler. Ortaçağda her yerde olduğu gibi Horasan bölgesinin ekonomik yapısı da temelde ziraata dayanıyordu. Bundan dolayı tarım ve hayvancılık gelişmişti. Bu bölgede biten ürünler olarak tahıl ve pamuğun yanı sıra ipek yetiştiriciliği de öne çıkmaktaydı. Hayvancılık olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvancılıkla beraber, deve yetiştiriciliği de bölgede yapılmaktaydı. Bütün bu ürünlerin ortaya çıkarmış olduğu bir ticari potansiyel vardı. Coğrafi ve ekonomik yapı bölgenin kendisine has bir idari yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Horasan sosyal yapısı ve burada yaşayan insanların mizaçları, coğrafyanın naifliği ve verimliliğin etkisi ile şekillenmişti. Bundan dolayıdır ki bölgenin sağlıklı havası, mükemmel suyu, toprağı hünerli sanatkârları, uzun boylu geniş omuzlu, sadık ve narın insanlarından övücü sözlerle bahsedilir. Bölgenin kavşak noktada olması sürekli göçlere maruz kalmasına neden olurken, bu durum bölgenin sosyal yapısına nüfuz etmiştir. Yaşanan bu göçler sadece bölgenin etkin yapısında değişikliğe neden olmamış, ekonomik ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir. Aynı zamanda İslam fetihleri ile birlikte bölgenin sosyal yapısında bir değişim bariz olarak görülmekte ve bölgede sosyal yaşam yeniden şekillenmektedir.

Din, ilk insanlardan itibaren insanın hayatında var olmuştur. Sosyal hayat varlığını bir anlamda dine ve dinsel yapıya borçludur. Horasan'daki dini yapı diğer bölgelere göre az çok farklılık arz ederdi. Araplar İran bölgesini fethetmeden evvel de buradaki dinlere yabancı değillerdi. Nitekim Araplar içerisinde Mani, Mazdeizm ve Zerdüş inancıları da vardı, özellikle Temimi Arapları arasında Zerdüşti inanırların varlığına rastlanır. Bölgede başta semavi dinler olan Yahudilik ve Hristiyanlığ'ın yanı sıra Zerdüştilik (Mecusilik), Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi din ve mezheplerin varlığı görülmektedir. Bölgede yürütülen yoğun tebliğ faaliyetleri bölgenin hızla İslamlaşmasını sağlarken, aynı zamanda bölgede mezhepsel bir yapıyı da ortaya çıkarıyordu. Bölgedeki bu mezhepsel yapı ve her bir mezhebin faaliyetlerinin toplum üzerindeki etkisi görülmektedir. Ayrıca diğer İslam coğrafyalarına paralel bir biçimde bölgede tasavvufun ortaya çıkışı görülmektedir. Bu akımın bölgenin sosyal hayatına deruni etkisi hissedilmektedir. Son olarak bölgenin dini ve sosyal yapısında etken olan Zındıklık meselesine değinilmiştir. Bu çalışmada öncelikli olarak Arapça, İngilizce ve Türkçeye çevrilmiş ana kaynaklar değerlendirilmiştir. Ayrıca İngilizce, Türkçe ve Arapça tetkik eserlerden, İngilizce ve Türkçe hazırlanan Ansiklopedi maddeleri taranarak istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, coğrafya, din, sosyal, İslam, mezhepler, tasavvuf.

Title of the Thesis: VIII. With the XI Century. Among Hundreds of Khorasan Religious and Social Structure

Author: Yunus ARİFOĞLU **Supervisor:** Assoc. Prof . Haşim ŞAHİN

Date: 26 December 2013 **Nu.of pages:** v (pre tex)+95 (main body)+4(appendices)

Department: Date

Subfield: Medieval

In this study, the region of Khorasan in virtue of importance in the Middle Ages was moved to try to determine significance. Hindu Kush and Pamir mountain range north of the region's two major mountain Elbrus mountains stretches. The south and Dest Dest-i-i-Lut desert Kevir has two large harbors. Ceyhun flowing across the region, Balkh, Herat, such as the agricultural aspect of the region's rivers give life. The economic structure of the Middle Ages, as everywhere in the foundation of Khorasan was based on agriculture. Therefore, developed agriculture and animal husbandry. Finished products in this region as well as grain and cotton as well as silk production to come forward. With cattle and sheep in livestock husbandry, and camels were being grown in the region. All of these products revealed that there was a commercial potential. Geographical and economic structure of the region has resulted in the administrative structure of its own.

Khorasan social structure and temperaments of people living here, with the effect and efficiency of naifliği shaped by geography. Therefore we healthy air of the region, excellent water, soil, skilled craftsmen, tall, broad-shouldered, loyal and gentle man 'mentioned in laudatory words. While the intersection point of the region to be exposed to continuous migrations, it has permeated the social structure of the region. This migration resulted in a change in the structure of the active region did not only, also shaped the economic and cultural life. At the same time, the Islamic conquests of the region are seen as the obvious change in social structure and social life of the region re-shape.

Religion is man's life, from people who have been there first. In a sense, owes its existence to religion and religious structure of social life. Khorasan religious structures would differ less than in other regions. Before the Arabs conquered Iran in the region where they were not foreign religions. In fact, the Arabs in the Mani, had Mazdeism and Zoroastrian believers, especially among the Arabs of Temimi found in the presence of Zoroastrian believers. Abrahamic religions, especially Judaism and Hristiyanlığ'ın in the region, as well as Zarathustra (Majus), Manichaeism, Buddhism and Shamanism is the existence of such religions and sects. The intensive activities in the notification area of the region İslamlaşmasını quickly, while at the same time in the region also revealed a sectarian structure. Denominational structure and activities of each denomination in this region shows the effect on society. In addition, in parallel with other Islamic areas in the region is the emergence of Sufism. Social life of the region felt the effect of this movement inward. Finally, the region, the issue of religious and social structure, which is a factor Zındıklık mentioned. In this study, primarily in Arabic, English and Turkish, were the main sources translated. In addition, English, Turkish and Arabic works of investigation, English and Turkish are scanned items have been benefiting from the Encyclopedia.

Keywords: Khorasan, geography, religion, social, Islam, sect, mysticism.

GİRİŞ

Amaç

Ortaçağda İslam dünyasının doğu bölgesinde önemli bir eyalet olan Horasan, farklı boyutlarıyla bazı çalışmalara konu olsa da, özellikle İslamiyet'in girişinden Selçuklulara kadar bölgenin sosyal ve dini yapısına dair derli toplu bir araştırma yapılmamıştır. Yapılan ön çalışmaların bu yönde bir eksiklik olduğunu ortaya koyması hasebiyle bu çalışmada Horasan'ın VIII. ve XI. Yüzyılları arasında sosyal ve dini yapısının irdelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada öncelikli olarak bölgenin coğrafyasına değinilerek Horasan'ın coğrafi özellikleri incelenmiştir. Bölgenin İslam öncesi dönemdeki sosyal yapısına bakılmış ve İslamiyetle birlikte bölgenin sosyal yapısında yaşanan değişimin irdelenmesi hedeflenmiştir. Ayrıca bölgenin İslamiyet öncesindeki dinsel yapısı ile İslamiyet'in bölgede nasıl yerleşip yayıldığına değinilerek bu bağlamdaki bir boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. İslamiyet'in bölgeye yerleşmesinden sonra bölgede ortaya çıkan mezhepsel yapı, tasavvuf hareketleri ve bu hareketliliğin bölgenin sosyal ve dini yapısında oynadığı rol üzerinde durulmak suretiyle bu dönemde bölgenin sosyal ve dini yönünün aydınlatılması amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada öncelikle kaynak taraması yapılmış, hedeflenen bilgiler toplanarak fişlere kaydedilmiştir. Ardından konularına göre bu bilgiler düzenlenmiş bir sentez haline getirilmiştir. Birinci bölümde Horasan'ın adı, kökeni ve sınırları bir başlık altında incelenmiştir. Bölgenin fiziki yapısı, iklim özellikleri ekonomik, ticari konumu, idari yapısı ile şehirler ayrı başlıklar halinde incelenmişlerdir. İkinci bölümde Horasan bölgesinin kısa bir siyasi tarihinden bahsedildikten sonra bölgenin sosyal yapısına değinilmiştir. Bu bağlamda bölgenin İslamiyet öncesi siyasi tarihi, İslamiyet'in bölgeye girişi, Emeviler dönemi, Abbasiler dönemi ayrı başlıklar halinde ele alınırken, bölgenin özerk olmasıyla burada hâkimiyet sağlamaya çalışan hanedanlar diğerleri başlığı altından incelenmeye çalışılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında bölgenin sosyal yapısı incelenmeye çalışılırken, öncelikle sosyalleşmenin gereği ve nasıl olduğu konusunda bir giriş yapılmıştır. Ardından sosyal yapı içerisinde etnik unsurlar, dini unsurlar, dil, sınıflar, şehirlerde sosyal yaşam, kurumlar ve sosyal hayatı etkileyen faktörler şeklinde ayrı

başlıklar halinde bölgenin sosyal yapısına değinilmiştir. Son bölümde ise bölgedeki dini yapı ele alınmaya çalışılmış, konunun mahiyetinin doğru bir şekilde anlaşılması için bu bölümde öncelikli olarak, din kavramı, kaynağı, dinin unsurları, insanın dine neden ihtiyaç duyduğu, dinin tarihsel süreç içerisinde sosyal hayata etkisi incelenmiştir. Ardından bölgenin İslamiyet öncesi dini yapısı, İslamiyet'in bölgede yerleşmesi, bölgedeki fıkıh faaliyetleri, tasavvuf hareketleri, bölgedeki tasavvuf akımı olan Melametîlik ve bölgede ortaya çıkıp farklı coğrafyalara yayılan mezhepler, Haricilik, Mürcie, Kerramiyye, Mutezile, Ehlisünnet, Hanefîlik, Şafîlik ve Ehlişia kronolojik bir esas üzerine incelenmiştir. Son olarak bölgenin dini ve sosyal yapısında etkisi bilinen olan Zındıklık meselesine değinilmiştir.

Bu çalışmada ana hatlarıyla Türkçe, İngilizce ve Arapça ana kaynaklar ile yine bu dillerde ortaya çıkarılan tetkik eserlerin yanı sıra süreli yayınlar incelenmiş, gerekli buluntular elde edilerek değerlendirilmiştir. Dönemin coğrafyacı ve seyyahları olan İbn Fazlan, İbn Hurdazbih, Yakubi, Nasır-ı Hüsrev ve İbn Battuta ve Marco Polo'nun coğrafya'ya dair gözlemlerini içeren eserlerinden istifade edilmiştir. Dönemin siyasi olayları, coğrafi konumu ve sosyal hayatı hakkında önemli kaynaklar olan Taberi, Makdisi, İbnü'l Esir ve İbn Kesir gibi büyük İslam tarihçilerinin eserleri incelenmiştir. Tasavvuf açısından önemli eserler olan Hücvirî ile Kuşeyrî'nin eserleri, mezhepler tarihi açısından Şehristani ile Eş'ari'nin eseleri ile Mesudi ve İbn Haldun'un özellikle tarih, coğrafya ve toplum üzerindeki düşünceleri değerlendirilmiştir. Konuya dair çalışmalar yapan yerli ve yabancılar araştırmacılar tarafından ele alınan Türkçe, İngilizce ve Arapça olarak kaleme aldıkları eserler titizlikle taranmış, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi gibi çeşitli ansiklopedilerden ve konuya dair faklır dergilerde yer alan makalelerden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Sınırlılıklar

Bu çalışmanın kapsamış olduğu yüzyıllar arasında kalan dönemin sosyal boyutunu aydınlatan kaynakların pek çoğunun mevcut olmaması konunun teferruatlı bir şekilde incelenmesinin önündeki en büyük engel olarak kabul edilebilir. Bu nedenle bölgenin sosyal yapısının anlaşılması için, çalışılan yüzyılların öncesi ve sonrası da dikkate alınmıştır. Yine çalışılan zamanın genişliği çalışmanın derinlemesine olmasından ziyade, bölgenin genel bir panoraması ile sınırlanmasına sebep olmuştur. Bundan

sonraki çalışmalarda bu panorama dikkate alınarak bölgede daha derinlemesine çalışmalar yapılabilecektir. Çalışmanın temel konuları arasında yer almadığı için bazı hususlara bu çalışmada yer verilmemiştir. Aksi takdirde çalışmanın kendi ekseninden kopması ve lüzümsüz olması endişesi meydana gelecekti. Bütün bu etkenler göz önünde bulundurularak çalışmamız tamamlanmaya gayret edilmiştir.

BÖLÜM 1: HORASAN COĞRAFYASI

1.1. Horasan'ın Adı, Coğrafi Sınırları ve Fiziki Yapısı

Horasan İran coğrafyasında yer alan bir bölge olup, İran yaylasının en doğu kısmında Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanır. Burası ortaçağ boyunca coğrafi ve idari bakımdan stratejik bir bölge olmuştur. Horasan ismi eski Farsçada hûr (güneş) ve âsân (ayan) yani gelen, doğan kelimelerinin birleşiminden gelmiş olup, güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi anlamına gelmektedir. Horasin kelimesi Horasan'ın çoğulu şeklinde kullanılırken, Horasani, Horsi gibi terimler ise bölgeye nispeti ifade etmiştir. Bu isim muhtemelen Sasaniler döneminde ortaya çıkmış, kısa zamanda yaygınlaşmıştır.¹

Horasanın sınırları bölgenin idari bakımından büyüüp küçülmesiyle ilintili olarak tarih boyunca farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle zaman içinde değişen siyasi sınırlarla coğrafi sınırlar ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Bölge Sasaniler döneminde küçük bir idari birim iken, sonraki dönemlerde siyasi iktidarların gücü nispetinde genişlemiş veya daralmıştır.²

Horasan, doğuda Huttel, Gur ve kısmen Sicistan, güneyde Deşt-i Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıda Deşt-i Kevir'in batı kısmı, Taberistan ve Curcan, kuzeyde Türkmenistan'ın bir bölümü Harezm ve Maverâünnehir ile çevrili geniş bir alan olarak tarif edilir.³ *Hudud'ul Âlem*'de Horasan'ın sınırları doğuda Hindistan, güneyde Kerges-Kâh (Deşt-i Lut) çölü, batıda Gurgan, Oğuz toprakları, kuzeyde de Amuderya olarak gösterilmektedir.⁴ Ramazan Şeşen'in eserinde vurgulandığı gibi, İstahri Horasan'ın çeşitli kürelere sahip olduğunu belirtip sınırlarını, Doğudan Sicistan ve Hindistan ülkeleri ile batısında Oğuz çölü ve Curcan bölgesi kuzeyinde

¹ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, New York 1963, s. 12; Nejat Göğünç, "Horasan" *Meydan Larousse*, c. VI, İstanbul 1979, s. 20; Pars Tuğlacı, "Horasan", *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayınları, c. III, İstanbul 1972, s. 1111; Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 234; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, 15. Baskı, Ankara 2001, s. 573-574.

² Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İletişim Yayınları, c. I, İstanbul 1972, s. 80; Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The Iran America Foundation, 1. Baskı, Chicago 1979, s. 13.

³ İbn Havkal, *Süretü'l Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 426; Daniel, s. 13; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1. Baskı, Ankara 1985, s. 160-161; Çetin, s. 234.

⁴ *Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56; Zeydan, s. 80.

Maveraunnehir ve Türk ülkesinin bulunduğu kısım olarak betimler.⁵ Diğer bir İslam coğrafyacısı İbn Havkal ise Horasan'ın bu dönemde Sicistan, Hind, Gur, Kabul, Huttel, Cürcan, Deylem, Tabaristan, Havarizm, Huzistan ve Buhara ile çevrili olduğunu belirtir.⁶ Esas olarak ilk Müslümanlar batı İran'ın doğusuna düşen her şey için bu adı kullanıyorlardı. Cibel veya sıkça kullanılan Irak-ı acem bölgesi de yanlış biçimde Horasan'a dâhil ediliyordu. Bu nedenle Horasan Cibel/Irak-ı Acem diyarından Hindistan'daki İndus Vadisi ve Sind'e kadar uzanıyordu.⁷ Dolayısıyla Horasan'ın sınırları tarihin muhtelif dönemlerinde yer yer farklılıklar arz etmekle beraber genellikle doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan; güneyden Deşt-i-Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıdan Deşt-i Kevir'in batı kısmı ve Tabaristan ile Curcan; kuzeyden ise Türkmenistan'ın bir bölümü Harezmi ve Maveraunnehir ile çevrili coğrafi ve idari bir bölge şeklinde tarif edilebilir.

Horasan bölgesinin fiziki yapısına bakıldığında genel olarak bölgede plato, sıra dağlar, bu dağların arasında yer alan vahalar, ovalar ile çöllerin bulunduğu görülür. Horasan dağ silsilesini etkileyen İran platosunun bir uzantısı da Horasan bölgesini kapsamaktaydı. Aşırı erozyon platonun kırılmasına, bölgenin Kuzey-Batı, Güney-Doğu şeklinde biçimlenmesine neden olmuştur. Ayrıca gelişmiş tabakalar da Horasan dağ silsilesini etkilemiştir. Dağlar sıralı bir şekilde, bir ucu Elbruz sıra dağlarına diğer ucu Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş dağlarına uzanırlar.⁸

Kuzey Horasan'ı Elbruz ve Pamir'e bağlayan dağ silsilesi 3 bin metreyi aşmaktadır. Elbruz dağları 5.670 m yüksekliğindeki meşhur Kuh-i Baba ile Hindukuş dağlarına bitişiktir.⁹ Bu dağlar İran platosundan dar bir kıyı şeklinde ayrılarak Hazar'a bitişir. Bölgenin kuzeyinde Bend-i Türkistan, Siyahkuh, Sefidkuh, Küpet, Allah-u Ekber, Gülistan, Karadağ, Hazar Mescid isimlerini taşıyan ve Kafkasya'ya kadar uzanan sıra dağlar, güneyde ise; Kuh-i Aladağları, Kuh-i Binalud, Elbruz-Pamir sıradağları ve Hindukuş dağları yer alır.¹⁰ Bu dağlar bölgenin kuzeyinde doğal bir set oluşturmaktadır.

⁵ Şeşen, s. 160-161.

⁶ İbn Havkal, s. 426.

⁷ Daniel, s. 13.

⁸ M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1948, s. 2; W.B. Fisher, "The Land of Iran, Physical Geograpyh," *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. I, New York 1968, s. 67,68.

⁹ Günaltay, s. 2; Frye, *The Heritage of Persia*, s. 8.

¹⁰ Fisher, s. 163; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234.

Bu set siyasi mücadeleler sırasında pek çok boy ve millet için sığınma bölgesi olma özelliğini taşımıştır.¹¹

İran platosunun bir uzantısı da Horasan bölgesini kapsamaktadır. Bu plato oldukça yüksek aynı alüvyonlarla örtülü vadilerden oluşur. Platoda derin tabakalar olup bu tabakalarda kuyular, yeraltında galeriler açılıyor. Platoların en yüksek yerleri karstik olup, bahar hariç boş ve asitlidir. Plato üzerinde bulunan yaylanın dördüncü zamanda su altında bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu yayla güneyden kuzeye tatlı bir meyille iner. Yaylanın iç taraflarına girilince bu kısmın tamamen çöl ile kaplı olduğu görülür.¹²

Horasan'ın güneyinin büyük bir bölümü çöllerle kaplıdır. Deşt-i Kevir, Deşt-i Lut ve Sistan bölgesindeki Hilmand havzası bunlar arasında sayılabilir. Deşt-i Kevir tuz çölü olup, batıda Irak-ı Acem'e kadar uzanır. Güneyinde yükselen bir sıra tepeyle Deşt-i Lut'tan ayrılır. İran platosunun üçte ikisini teşkil eden bu çöl rüzgârın havaya kaldırdığı kırmızımtırak bir kum ile örtülü geniş ovalarıyla güneş ziyası altında parıldayarak uzaktan göl manzarası gösteren toz tabakalarıyla örtülü boş topraklardan ibarettir. Bilhassa doğu bölümü kışları çok soğuk yazları çok kuraktır. Öyle ki bu çölün kışları -40 dereceye yazları da +50 dereceye ulaştığı bilinmektedir. (Çölün orta ve güney kısımlarında bad-ı semum denilen yakıcı ve boğucu bir rüzgâr eser, yağmurlar toprağa inmeden daha havada buharlaşır.) Bir diğer büyük çöl ise Deşt-i Lut'tur. Deşt-i Kevir'in güneydoğusunda yer alan bu çöl ıssız ve son derece kurak olup, denize açılmayan iç havzalardan oluşur. Bu çöl ürkütücü bir görüntüye sahiptir. Çok az yağmur düşen bu çölün bilhassa orta kesiminde yaşam zordur.¹³ Bu iki büyük çölün haricinde başka küçük çöller de bulunmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi hayatı son derece çetin bir hale getiren bu çöller, Horasan bölgesindeki siyasi teşekküller için önemli bir sığınma merkezi olma özelliği taşıyorlardı. Mesela Emevi baskısından kaçan muhalifler Horasan bölgesindeki çölleri mesken tutmuşlardı. VIII. Yüzyılda Horasan ordusu tarafından desteklenen Abbasi ihtilali bu bölgede başlamıştı. Aynı şekilde Tuğrul ve Çağrı Beyler de Karahanlılar'ın ve Gazneliler'in baskısından kurtulmak için Horasan'a sığınmışlardı. Selçuklu beyleri

¹¹ Fisher, s. 62-68; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Uzel, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2002, s. 57; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234.

¹² Günaltay, s. 2.

¹³ Günaltay, s. 2; H. Bobek, "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, New York 1968, s. 289; Çetin, s. 234.

burada örgütlenerek 1040'ta Gazne ordusunu yendikten sonra Nişabur merkez olmak üzere devletlerini yine bu bölgede kurmuşlardı.¹⁴

1.2. Horasan'ın İklimi

Mesudî'nin birinci iklim bölgesinde, İbn Haldun'un üçüncü iklim bölgesinin sekizinci kısmında, Çetin'den aktarıldığına göre Zekeriya el-Kazvinî'nin'de dördüncü iklim bölgesinde zikrettiği Horasan, karasal ve çöl iklimine sahiptir.¹⁵ Karasal iklim Horasan'ın bazı kısımları hariç tamamına hâkimdir. Nesa gibi yerlerde ise iklim daha serttir. Horasan'ın güney kesiminde genel anlamda çöl iklimi görülür. Bölgedeki şehirlerden Belh'in iklimi Irak'la, Merv'in ise iklimi Şam'la benzerdir, Nişâbur'un havasının çok daha mükemmel olduğu belirtilir. Horasan bölgesinin iklimi ile ilgili olarak Mukaddesi'nin eserinde şöyle bir ifade yer alır; “Üç ay evlerde, Üç ay damda ve üç ay da sundurm da yatarız.”¹⁶

Bölgede yazlar sıcak, kışlar ise soğuk geçer. Sıcaklık farkı oldukça fazladır. Kara iklim özellikleri gösterdiğinden genellikle su kıtlığı yaşanır. Yalnız kuzeyde sürekli esen nemli rüzgârlar sebebiyle dağlara önemli miktarda yağmur düşer. Ayrıca güneyde Deşt-i Lut ve Deşt-i Kebir çöl iklimi hâkimdir. Gece ısı aniden kesilir, bu nedenle sıcaklık farklı oldukça yüksektir. Nemli rüzgarlar vasıtasıyla Kopet dağına bölgeye yeterince yağmur düştüğünden bölgede otlaklar, akçaağaç, meşe, ardıç gibi ağaçlar kendiliğinden bol miktarda bulunur, ayrıca suyun olmasından dolayı sebze de yetiştiriciliği yapılır. Yine Elbruz dağlarının kuzey bölgesinde iklim son derece mutedil olduğu için toprak her türlü bitki yetiştirmeye elverişlidir. Bu bakımdan bu bölgede her taraf yeşil ormanlıklar ve meralarla örtülüdür.¹⁷ Güneye inildiğinde yağmurlar seyrelir bu nedenle, burada sebzeçilik ve insan potansiyeli kuzeyle kıyaslandığında çok daha sınırlıdır.¹⁸

Nehirler boyunca sulanan arazide en sık rastlanan ağaç kavak olup, nadiren çam ve sedir de bulunur. Bahçelerin tezyini için servi, akasya, Türkistan dişbudağı yetiştirilir. Dağlardaki vadilerde muşmula ve yoda ağacı bulunur. Yemiş ağaçlarını ihtimamla

¹⁴ Lombart, s. 57; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 33.

¹⁵ Mesudî, s. 25; İbn-i Haldun, s. 306; Çetin, s. 234-240.

¹⁶ Mukaddesi, *Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, İngilizce, trans. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta'i, *The Best Division for Knowledge of the Regions*, Garnet Publishing, London 1994, s. 284, 293-294; Çetin, s. 234-240; Günaltay, s. 2.

¹⁷ Mukaddesi, s. 284; Günaltay, s. 2.

¹⁸ Günaltay, s. 2; Çetin, s. 234-240.

yetiştirirler. Bölgenin kuzeyine doğru akçağaç, meşe, ardıç ve gürgenden oluşan bodur ormanlar ve otlaklar yer alır. Güneyin çöl olması hasebiyle bitki örtüsü diğer bölgelere oranla çok daha zayıftır ve burada cılız dikenli çöl bitkileri bulunmaktadır.¹⁹ Horasan dağları ağırlıklı olarak kireçli ve killi topraklardan oluşur. Deşt-i Kevir’de nehirler tarafından getirilen tuzlu topraklar bulunurken, bölgenin genelinde kahverengi, podzolit topraklar mevcuttur. Nişabur dağlarının toprağı mürekkep gibi koyudur. Bölgenin mürekkep ihtiyacının bir kısmı buradan karşılanmaktadır.²⁰

Horasan’da çok sayıda nehir vardır. Bu nehirler karın erimesi sonucu dağlardan gelen su yahut yeryüzünde ortaya çıkan kaynaklarla oluşan büyük sulardır. Bunlar bir bataklığa veya denize ulaşmaya kadar yataklarını bazen daraltıp bazen de genişleterek kendi yollarını oluştururlar. Bölgenin en önemli nehirlerinden birisi Ceyhun’dur. Ceyhun, Tirmiz, İsfereyin ve Horasan’ın diğer bölgelerinden geçerek Harezm topraklarına kadar uzanarak Cürcaniye’deki göle (Aral) dökülür. Bölgedeki bir diğer akarsu Merv nehri (Murgab) olup, Garcistan sınırından çıkar, Marud, Dizi Hinaf, Luker, Barakder ve Kirenki güzergahını takip ederek Merv’e ulaşır.²¹ Diğer bir nehir Gur’un alt tarafından çıkan Herat nehri olup, yedi koldan oluşmaktadır.²² Bunların dışında Tus dağından çıkıp Astu (Ustuva) ve Çernegan bölgesinin kenarından geçen, Gürgan’ı iki bölere akan Hiran nehirleri de bulunmaktadır.²³ Güneyde ise nispeten tuzlu sayılabilecek Atrek, Kali, Mure, Rad-i Şur ve Keşef Rud yıl boyunca akan ırmaklardır.²⁴

Horasan yazları kurak olduğu için sulama sistemi, suyolları ve kanalları bakımından oldukça gelişmişti. Yer altındaki su yollarına dehlizler vasıtasıyla inilebiliyordu. Buraya inmek için kat edilen mesafe bazı yerlerde yüz basamak kadar olabilmekteydi.²⁵ Âdem Mez o dönemde yaşamış bir şakacının; “*Kanallar yer üstünde, insanlar yer altında*

¹⁹ Mukaddesi, s. 284; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 43; Günaltay, s. 2; Bobek, s. 287; Heyet; “Horasan” *Genel Ana Britanya*, Milliyet Yayınları, c. XV, İstanbul 2004, s. 436.

²⁰ Mukaddesi, s. 295; Madan Lal Dewan, “Land and Water Development Division, Food and Agriculture Organization of the United Nation, Rome, and J. Famouri, Director, Soil Institute, Ministry of Agriculture, Iran”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, New York 1968, s. 251, 256; Bobek, s. 287; Daniel, s. 14.

²¹ İbn Havkal, s. 429; Mesudi, s.30; Minorsky, s. 22, 26.

²² Mukaddesi, s. 291; İbn Havkal, s. 427; Minorsky, s. 26.

²³ İbn Havkal, s. 429; Minorsky, s.30; Daniel, 14; Ana Britanya, s. 436.

²⁴ Daniel, 14; Ana Britanya, s. 436.

²⁵ Mukaddesi, s. 290; Âdem Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2000, s. 471.

olsalardı, Nişabur hakikaten fevkalade bir şehir olurdu.” şeklinde bir espri yaptığını ifade etmektedir.²⁶

1.3. Horasan’ın Ekonomisi

Genel anlamda Ortaçağ’da ekonomi tarım üzerine kuruluydu. Tarımla birlikte bu dönem ekonomisi arasında, tarıma bağlı bir biçimde hayvancılık görülmektedir. Bunların yanı sıra madencilik, el sanatları ve küçük atölyelerin de ekonomide önemli rolleri olabilmekteydi. Bütün bunların farklı bölgelere aktarılması ile ticari bir potansiyel oluşmaktaydı. Ancak ekonomiyi etkileyen ve hatta zaman zaman felç eden bazı hususlar da vardı. Bunların en başında ise kuraklık ve sel gibi doğal afetler gelmekteydi. Bölgenin gelişmişliği salt anlamda bunlara bağlı olarak da yükselmiyor farklı etmenler de bu konuda rol oynuyordu. Tarihsel birikim, kültürel yapıda bu anlamda önemli bir etmen olarak göze çarpmaktaydı. Bu bağlamda kültür müesseseleri ve ünlü bilim adamları, ilim arayan pek çok kişinin bölgeye gelmesine neden olabilmekte, bu durum da nispeten ekonomiye yansımaktaydı.²⁷

Horasan bölgesi pek çok medeniyetin birleştiği bir kavşak olma özelliği taşıdığı için ticari bakımdan önemli bir potansiyele sahipti. Bölgenin İpek Yolu üzerinde yer alması bunun başlıca sebebiydi. Nişabur, Belh, Merv ve Herat bölgenin en zengin şehirleriydi. Dağların eteklerindeki vahalarda yoğun bir şekilde ziraat yapılırdı.²⁸ Marco Polo’nun gözlemlerinden anlaşılacağı üzere pamuk en fazla uğraş verilen zirai üründü. Marco Polo’nun da gözlemlerinden bu anlaşılabilir.²⁹ Bölgedeki diğer zirai ürünler pirinç, buğday ve arpaydı. Bunların yanı sıra yağlı bitkiler, tütün, susam, safran ve ipek böceği yetiştiriliyordu. Zamk, çam fıstığı, üzüm, kavun ve çeşitli bölgelerinde olmak üzere portakal, armut, kayısı, incir, frenküzümü, limon, nar, şeftali, üzüm, badem yetiştirilen diğer ürünlerdi. Mantar ve tedavi amaçlı kullanılan çeşitli şifalı otlar, tütsü, çınar, ardıç, misvak da bu bölgede bulunuyordu. Nîşâbur ve Tus bölgenin, tahıl ambarı sayılırdı.³⁰

²⁶ Mukaddesi, s. 291-292; Âdem Mez, s. 471.

²⁷ Piyadeoğlu, s. 164; Claude Cahen, “Tribes, Cities and Social Organization”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 4, New York 1993, s. 305-315.

²⁸ Lombart, s. 57; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234; Fisher, s. 62-68.

²⁹ Marco Polo, *Marco Polon’un Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 40; Mez, s. 529.

³⁰ Lombart, s. 57; Daniel, s. 15; Bobek, s. 293.

Horasan'da uygun coğrafi şartlar çerçevesinde tarımın yanı sıra hayvancılık da yoğun olarak yapılmaktaydı. Büyük ve küçükbaş hayvancılık gelişmişti. Sind bölgesinde iki hörgüçlü deve yetiştirilmekte olup, Horasan'daki deve yetiştiricileri bu bölgedeki erkek develer ile Arap asıllı dişi develeri çiftleştirerek "en-Necati" denilen yeni bir deve cinsinin üremesini sağlıyorlardı. Ayrıca burada başta kuşlar olmak üzere pek çok av hayvanı da vardı.³¹

Horasan yeraltı ve yerüstü madenleri açısından zengin bir bölgedir. Altın, gümüş, türkuaz, mermer, kil, amonyak, kezzap, arsenik, bakır, demir ve kıymetli taşların yanı sıra çok çeşitli ve bol miktarda diğer bazı madenler bulunurdu.³² Tus'ta hem altın hem gümüş, Belh'te kükürt ve kurşun çıkarılıyordu.³³ Bölgede akik, asbest, firuze, türkuaz, kaldırım taşı gibi değerli taşlar bulunmaktaydı. Firuze taşı Tus, Nukan ve Nişabur'dan çıkarılırken, mavi firuze sadece Nîşâbur'dan çıkarılırdı.³⁴

Horasan'da sanayide hatırı sayılır bir durumdaydı. Dokuma endüstrisi bilhassa İslam'ın bölgeye yerleşmesinden sonra büyük bir gelişme göstermişti. Zira Müslümanlar hem Mısır dokuma endüstrisinin hem de Çin de doğup daha sonra İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuşlardı.³⁵ Pamuk daha Kuşanlar döneminde Horasan iklimine alıştırmış ve Sasaniler döneminde geliştirilmişti. Pamuklu ürünler Kuşanlar döneminden beri mevcudiyeti bilinen başlı başına bir sektör olup, Sasaniler devrinde daha da gelişmişti. Öyle ki Çin, Bağdad, ve Mısır'a pamuk ihraç ediliyordu.³⁶ Merv ve Nişabur pamuk dokumacılığında önde gelen şehirlerdi.³⁷ Bemm'in pamuklu dokuma özelliği içine çiçekli dizileri dokunan ince ince üstlüklerdi. Merv'de imal edilen kumaş yumuşak fanila idi ve elbise için çok kalındı. Araplar Horasan'dan ithal edilen sık dokunmuş elbiselere "el-Mervi", ince dokunmuş olanlara "es-Sehcayi", adını veriyorlardı. Nîşâbur'da şahecam sarıkları "Rahtec", "Tahtec" başörtüleri "Musammit", "Attabi", "Saidi", "Zarafi", "Muşti" denilen kumaşlar halulelar (takım

³¹ İbn Hurdazbih, s. 290; Mez, s. 504.

³² Mukaddesi, s. 287; Cahen, s. 311; Şeşen, s.161.

³³ Mukaddesi, s. 287; Daniel, s. 14; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s. 219; Çetin, s. 234-240.

³⁴ Şeşen, s. 220; Daniel, s. 14; Mez, s. 499; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 105.

³⁵ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 331-332; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005, s. 165, 167, 171.

³⁶ Mukaddesi, s. 323-324; Bakır, *Tekstil*, s. 164.

³⁷ Mukaddesi, s. 285; Mazaheri, s. 331-332; Mez, s. 524; Bakır, *Tekstil*, s. 165.

elbiseler) ve keçi kılından dokunmuş elbiseler ustalıklarla dokunurdu. Serahs'ta kadın çarşafı ve altın sırmalı kurdeleler ün salmıştı. Ayrıca pamuktan başörtüleri ayrı bir önem taşırldı. Nesa'nın altın işlemeli sarıkları ve başörtüleri kayda değerdı. Vizar'da ise şehrin adını taşıyan pamuktan mamul çok nefis ve kaliteli bir elbise imal ediliyordu. Horasan'da bu elbiseler emir, vezir ve kadılar tarafından en fazla tercih edilen mamüllerdi. Safran sarısındaki bu elbise çok yumuşak, parlak lüks ve uzun müddet giyilebilme özelliğe sahip olup kalitesine göre fiyatı 3-20 dinar arasında değışiyordu. Herat'ta çeşitli dibaceler üretilerek İslam dünyasının diğere bölgelerine ihraç edilmekteydi.³⁸ İbn Fazlan seyahatnamesinde pamuğun geldiğı bölgeler hakkında bilgi vermektedir.³⁹ Pamuk haricinde ipekli dokumalar da oldukça fazlaydı. Sasani döneminde Çin'den getirilen ipek böceğı, VI. Yüzyıldan itibaren Horasan bölgesinde Merv, Cürcan, Taberistan, Nesa ve Ebiverd'de yetiştirilmeye başlandı. Marco Polo'nun gözlemlerinden anlaşıldığı üzere Horasan'da pek çok ipek ve altın sırmayla işlenmiş ipek kumaşlar bulunmakta, kadınlar ve genç kızlar ipekten altın sırmadan çeşitli renkleri ve öğeleri olan işlemleri örmekteydiler.⁴⁰ Ayrıca Serahs'ın ipekli başörtüleri ünlüydü. Paris'teki Louvre müzesinde Merv ve Nişabur gibi meşhur dokuma şehirleri bulunan Horasan yapımı ipekten mamul bir kumaş parçası sergilenmektedir.⁴¹

Hayvancılık merkezli bir ürün olarak dericiliğın de bölge ekonomisi arasında yer aldığı görülmektedir. Bu endüstri bölgede yaygın bir biçimde yapılmaktaydı. Horasanlı tüccarlar beygir derisini ayakkabı yapımında kullanılmak üzere getirirlerdi. Tus'da samur, tilki, kakım, vaşak ve sincap derilerinden kürkler imal edilirdi. Belh ve Nesa şehirleri kaliteli tilki derileri ve bunlardan imal edilen kürkler ihraç ediyorlardı.⁴² Dericiliğın yan kolu olan ciltcilik de bir diğere yaygın uğraştı. Yine bölgede kâğıt sektörü de gelişmiş olup, Abbasi döneminin meşhur vezir ailesi olan Bermekîler döneminde ilk kâğıt fabrikasının Horasanda kurulduğı görülmektedir.⁴³

³⁸ Mazaheri, s. 331-332; Bakır, *Tekstil*, s. 165, 167, 171.

³⁹ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1975, s. 38.

⁴⁰ Marco Polo, s. 30-31; Maurice Sven Dimand, *el-Fününü'l İslamiyye*, çev. Muhammed İsa, Darü'l Maarif, 1. Baskı, Kahire 1947, s. 264; Richard Nelson Frye, *Bukhara The Medieval Achivement*, Mazda Publishers, 2. Press, California 1997, s. 81; Bakır, *Tekstil*, s. 165, 174.

⁴¹ Bakır, *Tekstil*, s. 165.

⁴² Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi, *Belleten*, Ankara 2001, Nisan 1, LXV, S. 242, s. 81.

⁴³ Çetin, s. 234-240; Bakır, *Tahta ve Deri*, s. 98, 146.

Horasan bölgesinde demir ve bakır işlemeciliği faal olan sanayi kolları arasındaydı.⁴⁴ Demircilik dünyadaki en eski sanayi kollarından biridir. Demir Müslüman ülkelerinin çoğunluğu için metalürjinin temeliydi ve İslam dünyasında bakırdan az bulunurdu. Bu maden yeryüzüne yakın olduğundan çıkarılması büyük masraflar gerektirmezdi. Demirin bulunduğu bölgelerden biri de İran coğrafyasıydı. Bu açıdan Horasan bölgesinden de bol miktarda demir çıkarılırdı. Demir madeninden 10 kg saf demir elde etmek için 150 metre küp odun harcamak gerekirdi. Bu nedenle eski doğu medeniyetlerinde demir sanayi ormanları tüketen en önemli faktörlerden biriydi. Demirden kılıç, gürz, zırh gibi savaş aletlerinin yanı sıra aynı zamanda tarımda kullanılan orak, saban gibi aletler ile bunların yanı sıra günlük ihtiyaçlar için çeşitli eşyalar da yapılmaktaydı. Marco Polo, bu bölge ahalisinin üstün nitelikte savaş aletleri, eyer, at başlığı, mahmuz, kılıç, yay, sadak ürettiklerini aktarmaktadır.⁴⁵ Bakır üretimi olarak, kalkmalı gereçler ve sanat eserleriyle birlikte leğen, ibrik, küp, lamba, kupa, sanatkârane işlenmiş buhurdan gibi eşyalar üretilirdi.⁴⁶ Bugün bilinen ilk bakır madeni eşya Horasan'ın Herat kentinde yapılmıştır.⁴⁷ Yine Hermitage Müzesi'nde sergilenen bir gümüş tabaktan anlaşıldığı üzere Horasan bölgesinde gümüşten eşyaların mamul edildiği görülmektedir.⁴⁸

Topraktan üretilen mamuller sanayinin bir diğer kolunu oluşturuyordu. Bu ürünlerin başında ise cam gelmekteydi. Horasan en önemli cam üretim merkezlerinden birisiydi. Özellikle Nişabur'da cam ürünlerini mine ile kaplama işini buradaki sanatkârlar büyük bir beceri ile yapıyorlardı. Toprak mamullerinden olan bir diğer sektör çömlekçilik olup Horasan bölgesinde Nişabur, Herat ve Tus gibi şehirlerde üretilmekteydi. 901 yılında Horasan bölgesinin Samaniler hâkimiyetine geçmesinden sonra Nişabur'da da beyaz zemin üzerinde açık kırmızı, yeşil ve kerpiç kırmızısı renginde Arapça yazılar ve çeşitli bitkisel şekiller bulunan çömlekler imal edilmeye başlanmıştır.⁴⁹

⁴⁴ Mukaddesi, s. 287; Lombart, s. 240; Daniel, s. 11-14; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basım Yayınları, İstanbul 2002, s. 136-139.

⁴⁵ Marco Polo, s. 30.

⁴⁶ Mazaheri, s. 245. Bakır, *Maden*, s. 350.

⁴⁷ G. Fehervari, "Sanat ve Mimari", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, nşr. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, c. VI, İstanbul 1989, s. 264; Dimand, s. 264; Bakır, *Maden*, s. 353.

⁴⁸ Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1978, s. 59.

⁴⁹ Frye, *Bukhara*, s. 80; Dimand, s. 173-174; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 165.

Bir diğ er üretim alanı olarak taş işçiliğ i Horasan'da yaygın olarak yapılırdı. Horasan bölgesi kıymetli taşlar konusunda oldukça zengindi.⁵⁰ Burada taştan güzel eşyalar imal edilmekteydi. H. VI. Yüzyılda Tus şehrinde taştan tencereler, kaplar ve çeşit çeşit aletler yapan çok yetenekli ustalar vardı. Abdulhalık Bakır'ın eserinde yer alan bir rivayete göre bu memleketle ilgili “Allah demiri Hz. Davud için yumuşak kıldığı gibi taşı da Tus halkı için yumuşak kılmıştır” sözü hemen her yerde söylenirdi.⁵¹ Tus'un yanı sıra Nukan şehrinde de çok kaliteli ve kullanışlı bir taştan “Biram” adında tencereler imal ediliyordu.⁵²

1.4. Horasan'da Ticari Hayat

Ticaret eski devirlerden itibaren milletler ve devletlerarasında en önemli iletişim araçlarından birisiydi. Tüccarlar medeniyetler arası diyalogun en önemli temsilcileri arasındaydı. Bilimsel ve teknik buluşların bir yerden başka bir yere taşınmasında tüccarlar büyük rol oynuyorlardı. Ticaret ortaçağda da en önemli geçin kaynağıydı. Bu dönemde daha ziyade ticari meta olarak zirai ürünleri tahıl, yağ, pamuk, meyve ve sebze, hayvancılık faaliyetleri başlıca uğraşlardı. Bunların yanı sıra yer altı ve yer üstü madenleri; demir, bakır, bronz, altın, gümüş işlenmiş, ayrıca taş ve topraktan yapılan çömlek vs. eşyaların da ihracatı yapılmıştır. Mücevheratçılık ticarete önemli bir değ erdi. Bu iş bu yükte hafif pahada ağır olduğ u için tercih ediliyordu. O dönemin süs eşyalarında altın ve gümüşün yanı sıra, değ erli taşlar da çok kullanılmakta olup, ticari bakımdan önem arz ediyordu.⁵³

Horasan Ortaçağ İslam dünyasının önemli ticaret merkezlerinden birisiydi. Merv, Herat ve özellikle XI. Yüzyılda Nişabur bu konuda Bağdad ile boy ölçüşür hale gelmişti. Bu anlamda Horasan en parlak çağını X. Yüzyılda Samanoğulları döneminde yaşamıştır. Bilhassa Soğd'lu tüccarların yeni ticari koloniler kurması neticesinde, insan, mal, fikir ve bilgi-teknik alışverişi artmıştı.⁵⁴

Horasan'ın stratejik konumu, İnan'dan Turan steplerine, Orta Asya'ya Hindistan'a ve Çin'e geçiş imkânı sağlıyordu. Ticaret yolları dağların iç kesimlerindeki dağ

⁵⁰ Fehervari, c. VI, s. 69.

⁵¹ Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 52, 108.

⁵² Mukaddasi, s. 294; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 209-210; Lombart, s. 247; Frye, Bukhara, s. 80; Dimand, s. 173-174.

⁵³ Mukaddesi, s. 287; Zeydan, s. 80; Chan, s. 305-315; Daniel, s. 14; Dimand, s. 264; Bakır, *Tekstil*, s.174.

⁵⁴ Lombart, s. 291; Frye, *Bukhara*, s. 30.

kıvrımlarından geçmekteydi. Burası Orta Asya'ya uzanan büyük İpek Yolu'nun ana güzergâhıydı.⁵⁵ Belh, Amuderya, Ceyhun ve Maverâünnahir geçitlerinin karşısında, Hindukuş dağlarının eteklerinde yer alan Bamiyan, Kabul, Peşavar geçitlerinden Hindistan'a geçilirdi. Bu yollar ticaret yolları olduğu gibi, istila dalgaları gibi her türlü etken buradan geçerek bir taraftan İran'a diğer taraftan Hind ve Turan'a gidiyordu. Bu yol özellikle Hindistan'dan uzanan çeşitli yörelere yayılan büyük Budist tesirinin de yoluydu. Hiutsans gibi Çin hacıları da bu yolu kullanıyorlardı.⁵⁶ Horasan'dan sadece Asya ve Hindistan'a değil, aynı zamanda Mısır üzerinden Avrupa'ya da ürün ihraç edilmekteydi.⁵⁷

Horasan'ın sınırları içerisindeki yollar, Hüzmüz'den başlayıp, ülkenin içlerine doğru ilerler, Şiraz, Fars, Kirman, Nişabur, Zerenc'e ve oradan da Herat ve Belh'e ulaşırdı. Nîşâbur'dan Merv'e, Herat'a ve Serahs'a on fersahlık* yol vardı. Nîşâbur-Bağdad arası 305 fersahtı. Merv'den giden iki yoldan biri ülke içindeki Belh ve Toharistan'a, diğeri Türk ülkelerine giderdi. Belh, bir anlamda Horasan'ın ortası kabul edilirdi. Bu şehirden Fergana, Rey ve Harezm'e otuz fersah vardı.⁵⁸ Bu yollar üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla konaklar, göller ve kuyular inşa edilmiş, ayrıca kervanların yollarını kaybetmemeleri için işaret kuleleri yapılmıştı. Böylelikle ticaret yollarında yolculuk edenlerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmişti.⁵⁹

Horasan bölgesinde üretilen zirai ürünlerin bir kısmı çevre ülkelere ihraç edilirdi. Mesela pamuk Irak ve Türkistan'a ihraç ediliyordu. Ayrıca X. Yüzyılda kumaşlar Kabil'den Çin'e kadar pamuk kumaşlar sevk ediliyordu.⁶⁰ Harezm'den getirilen kürkler, şahtıyanlar, kılıçlar, haleneler getirilir, Şaş'ta değerli keymuht eyerleri, okdanlıklar, yün ve kıl kumaşlar imal edilerek ihraç edilirdi. Türkistan'dan tabaklanmak üzere deri getirilirdi. Madenlerden üretilen savaş aletleri, kılıç, ok, yay gibi savaş aletleri ile eyer,

⁵⁵ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 12; Lombart, s. 54-55.

⁵⁶ Lombart, s. 62-69.

⁵⁷ Lombart, s. 66; Piyadeoğlu, s. 164.

* Fersah; Farsça "ferseng" kelimesinden Arapça'ya geçmiştir. Üç mil uzunluğundaki mesafeye 1 fersah denilmiştir. Geniş bilgi için bakınız, Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995, s. 412.

⁵⁸ İbn Hurdazbih, s. 46, 59; Yakubi, s. 59, 69; Minorsky, s. 60.

⁵⁹ Lombart, s. 61; Piyadeoğlu, s. 166.

⁶⁰ Mez, s. 524; Şeşen, s. 243.

at başlığı, el sanatları, mükemmel bir şekilde işlenmiş zengin el yapımı işlemeler, meyve, üzüm kavun gibi meyveler değişik bölgelere gönderilirdi.⁶¹

İslamiyet öncesi dönemde yaygın olan köle ticareti, köleler için bazı haklar getirilmiş olsa da İslamiyet sonrasında da devam etti.⁶² İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Horasan'da da köle ticareti yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Sanayi öncesi dönemde iş yükünün büyük oranının insanın üzerinde olması kölelere ihtiyaç duyulmasının başlıca nedeniydi. Köle ticareti ucuz veya bedelsiz işgücü demektir. Erkek köleler daha ziyade sanayi ve tarımda kullanılırken, kadın kölelerden ise ev içinde hizmetçi olarak istifade edilirdi. Gerek Emevîler, Abbasîlerde olduğu gibi bölgedeki diğer devletler de kölelerden ordular kurmuşlardır. Emevî hükümdarı Yezid'in iktidarına karşı isyan ettiği için azledilen Horasan valisi Abbad b. Ziyad b. Ebihi, bin kadar köleyi azad etmiştir.⁶³ Yine Horasan emiri Tahir'in Abbasî halifesi Memun'a 2000 kişilik bir köle grubunu hediye etmesi bölgedeki köle ticaretini göstermesi açısından önemlidir. Horasan bölgesinde Sâmanî şehirlerinin gelirlerinin bir kısmı köle ticaretine dayanıyordu. Köle ticaretinin akışına bakıldığında, Slav köleler Harezmi yoluyla, Hind köleler Kâbil yoluyla, Türk köleler ise özellikle sınır boylarından Merv, Nîşâbur ve Herat gibi şehirlere getirilirdi. Böylelikle Horasan farklı bölgelerden getirilen köle ve cariyelerin toplandığı bir merkez olurdu. Horasan'da toplanan köleler daha sonra İslam dünyasının farklı bölgelerine gönderilirdi. Bu alışveriş Horasanlı tüccarlar için önemli bir gelir kaynağıydı.⁶⁴

Horasan'da bütün bu ürünlerin sergilenip, yerli ve yabancı tüccarın faaliyet gösterdiği çok sayıda pazar mevcuttu. Pazarlar sayesinde hem şehir halkı, hem de göçebe hayat sürenler alışverişlerini güvenli bir şekilde gerçekleştirebiliyorlardı. Pazarlar genellikle şehrin asıl bölümü olan şehristanda değil, daha dışta kalan kısımda kurulurdu. Siyasi otorite bu şekilde pazarlara hayvan ve hayvansal gıda satmak üzere alışveriş için gelen yabancı halk ve göçebelerin şehre dâhil olmalarının önüne geçmiş oluyordu. Bu uygulama ile hem şehir halkı, hem de göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını güvenli bir

⁶¹ Polo, s. 40; Şeşen, s. 268.

⁶² William Gervase Clarence-Smith, *Islam and the Abolition of Slavery*, Oxford University Press, New York, 2006, s. 22-23; Ali Hatalmış, *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012, s. 62-87.

⁶³ Hatalmış, s. 130, 183-185.

⁶⁴ Lombart, s. 72; M. Akif Aydın, "Kölelik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 245.

şekilde gerçekleştirmiş oluyorlardı. Pazarların haricinde şehirlerdeki çarşılarda da alışveriş yoğun bir şekilde devam etmekteydi.⁶⁵

Ticaretin asli unsurunun para olması hasebiyle, para sirkilasyonu ve darphane de ayrı bir önemi haizdi.⁶⁶ Horasan bölgesinde önemli darphaneler ve bu darphaneleri besleyecek madenler bulunmaktaydı. Horasan'da her alanda olduğu gibi bu konuda da Nişabur öne çıkıyordu. Nîşâburiyye adı verilen Nişabur dinarları yüksek ayarlı paralardı. Ayrıca bu tarz yüksek ayarlı dinarlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılmaktaydı. Bununla birlikte bazen bozulan ekonomi sebebiyle düşük ayarlı paraların da piyasaya sürüldüğü olurdu. Dirhemler ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş karışımından basılmış, ancak daha sonra yetersizlik ve ihtiyacın fazla olmasından dolayı tamamen bakırdan basılmaya başlanmıştı.⁶⁷ Nişabur dışında Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehir Belh'ti. Şehir sahip olduğu gümüş madenleriyle de öne çıkmaktaydı. Herat ve Belh'te Abdülmelik b. Mervan adına para basıldığı ve bu paralarda şehrin adının Belhü'l-beyza olarak kaydedildiği bilinmektedir.⁶⁸ Horasan bölgesindeki bu yoğun ticari akış Horasan'ın zenginleşmesini beraberinde getirmiş, öyle ki bu iktisadi gelişmeler Horasan'da toplanan vergilerin 40 milyon dirhem üstüne çıkmasını sağlamıştı.⁶⁹ Horasan'daki bu ticari akış özellikle Samaniler döneminde yeni kolonilerin kurulmasına ve ekonomik refahın artmasına neden olmuştur. Bütün bunlar bölgedeki şehirlerde, özellikle Samaniler'in hakimetindeki dönemde ilmi ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Gerek ticari ve gerekse bu ilmi ve kültürel faaliyetler ortaçağda Samaniler döneminde bölgenin cazibe merkezi haline gelmesine sebep olmuştur.

1.5. Horasan'ın İdari Yapısı

Horasan eyaleti muhtelif zamanlarda farklı siyasi otoriteler tarafından idare edilmiştir. Valiler yönetiminde Horasan eyaleti belirgin sınırlara sahipken özerk dönemlerde bu

⁶⁵ Piyadeoğlu, s. 169-170.

⁶⁶ Minorsky, s. 154; Piyadeoğlu, s. 172.

⁶⁷ Piyadeoğlu, s. 172.

⁶⁸ Minorsky, s. 154; Piyadeoğlu, s. 172-173.

⁶⁹ İbn Hurdazbih, s. 41; Yakubi, *Kitâb el-Büldân*, (Ülkeler Kitabı), çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 59; Çetin, s.234-240.

durum değişime uğrayarak buradaki otoriteler hem sınırlarını hem de güçlerini genişletmeye çalışmışlardır.⁷⁰

Sasaniler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütölmekteydi. Bu dönemde Dihkanlar* ve Merzubanlar* da bölgede hâkimiyet sağlamışlardır.⁷¹ Hulefa-i Raşidin ve Emevi döneminde valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Abbasiler döneminde de belli bir süre zarfında valiler aracılığıyla yönetilmişse de Halife Memun devrinden itibaren birlikte bölge özerk bir yapıya kavuşmuş, hatta buradaki siyasi otoriteler kendilerine ait para dahi basmışlardır.⁷² X. ve XI. Yüzyılda Horasan'da bir dönem otorite boşluğundan dolayı Dikkanların yeniden idarede söz sahibi oldukları görölmektedir. Bu ailelerin temsilcilerinin İslam coğrafyasının sınırları dışında murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla görev yaptıkları da görölmektedir. Bu hâkim sınıfın; mahalle ve pazar eşrafı olmalarının yanı sıra, her çeşit unvan şeyh, pir, reis taşıdıkları ve kendi kendilerini idare ettikleri görölmektedir.⁷³

Horasan bölgesinde muhtelif zamanlarda farklı şehirler başkentlik yapmışlardır. Bunların genel anlamda büyük şehirler olup, önemli stratejik bölgelerde yer alıyorlardı. Kaynaklarda bir bütünlük olmasa da genel anlamda başşehirler, Merv, Nişabur, Belh ve Herat'tır. Adı geçen bu şehirler farklı otoritelerin idaresi adı altında muhtelif zamanlarda başkentlik yapmışlardı. Sasaniler devrinde bölgenin başkenti Merv şehri iken, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra onun yerini Nişâbur almıştır. Abbasiler döneminde Merv yeniden önem kazanmışdı. Halife Memun'un uzun bir süre Merv'de ikamet ettiği bilinmektedir. Tahiriler döneminde de Merv şehri başşehir olmuştur.⁷⁴

⁷⁰ Yakubi, s. 75.

* Dihkan; kelimenin aslı "dih" (köy) ile "gân" ona nispet edilen iki sözcükten türemiş olup, Arapça'ya dihan olarak geçmiştir. Sasaniler zamanında soylular sınıfına dihan deniliyordu. Genel olarak köy sorumlusu olsalar da Sasanilerin sonlarında şehirleri de idare ettikleri görölmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Faruk Sümer, "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1994, s. 289.

* Merzüban; merz "sınır" ve pân "bekçi" kelimelerinin birleşmesinden türetilmiştir. Sınır bekçisi, sınır kumandanı, uç beyi gibi anlamlar taşır. Bir diğer deyişle sınır şehirlerini yöneten kimselere merzüban denilirdi. Geniş bilgi için bakınız: Tahsin Yazıcı, "Merzüban", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 255.

⁷¹ Frye, *Bukhara*, s. 32; Daniel, 17.

⁷² C. E. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. VI, New York 1993, s. 126-127.

⁷³ B.Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, XIX/76 (1955), s. 509-510; Daniel, s. 17; Frye, *Bukhara*, s. 32.

⁷⁴ Minorsky; s. 72; Zahoder, s. 496- 497; Corci Zeydan, s. 80; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011. s. 89; Çetin, s. 236.

1.6. Horasan Bölgesindeki Önemli Şehirler

Şehirler insanoğlunun ihtiyaçlarını karşıladığı, her türlü zanaat çeşitli el atölyelerin kurulduğu, toplu şekilde yaşamaya elverişli mekânlardır. İnsanoğlu, tarihi süreç içerisinde sosyal, ekonomik, askerî vb. birtakım faktörlerin etkisiyle yerleşik hayata geçmiş ve bu yerleşim merkezlerinin gelişmesiyle de şehirler doğmuştur.⁷⁵ Şehirleşme coğrafi şartlara, kültürel birikime ve insanların bir arada yaşamalarını sağlayacak sosyo-ekonomik endikasyonlara bağlı olarak gelişmiştir.⁷⁶ Dönemin şehir kültürüne dair önemli araştırmalar yapan Yılmaz Can İslam öncesi dönemde İran'da görülen şehir tiplerini başlıca üç grupta toplamıştır. 1. Çok köşeli bir surla çevrilmiş şehirler. 2. Birbirini dik olarak kesen, ızgara tarzında bir yol düzeninin görüldüğü şehirler. 3. Tapınak şehrin merkezinde yer almaktadır. İslam fetihleri ile birlikte bu şehir türü merkeze caminin yer almasıyla daha da gelişmiştir.⁷⁷ X. Yüzyılda ki bu Samani hâkimiyetine denk geliyor, bölgede İslam dünyasının önemli şehirleşme örnekleri görülmektedir. Özellikle Samani hâkimiyetindeki bu şehirlerde doğu ve batı, kuzey ve güneyden olan ticari, kültürel ve ilmi akış ile her türlü kaynaşmanın olduğu, her milletin ürünlerinin sergilendiği görülmektedir. Bu canlı etkileşimle bölgedeki sosyal hayatın hareketliliği kendini gösterebilmekteydi.⁷⁸

Horasan bölgesindeki şehir yapılanması da İran şehir tipinin bir versiyonuydu. Horasan şehirleri Ortaçağ İslam dünyasının önde gelen şehirleri arasındaydı. Horasan eyaletinin önemli şehirleri; Nîşâbur, Belh, Herat, Merv olup, Serahs ise Merv içerisinde bir önemli bir merkez olma özelliğine sahipti. Bunların haricinde nispeten daha küçük bazı şehirlerde vardır.⁷⁹

1.6.1. Nîşâbur

İslam'ın ilk dönemlerinde Ebreşehr (Eberşehr) ve İranşehr adlarıyla da anılan Nîşâbur Arapça Nîşâbur, Neyşabur şeklinde ifade edilmekte olup, Pehlevice "Nev-Şap-ur" (yeni ve güzel şapur) anlamına gelmekteydi. Efsaneye göre şehrin kuruluşu I. veya II. Şapur'a

⁷⁵ Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Aralık, 2001. s.79.

⁷⁶ Mustafa Demir, "İslam Medeniyetinde Şehirleşme" *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Ayrı Basım, C. XVI, S, 1, İstanbul 2003, s. 156.

⁷⁷ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı H. I-III / M. VII-IX. Yüzyıl*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995, s.109-138; Demir, s, 158.

⁷⁸ Barthold, s. 10; Mazahari, s. 218; Lombart, s. 167; Demir, s. 159.

⁷⁹ Mukaddesi, s. 261; Zeydan, s. 80.

dayandırılmaktadır.⁸⁰ Farsname’de belirtildiğine göre Fars kralı Şabur Zülektaf, kendi adına izafeten Nîşâbur’u kurmuştur (Şabur sonra Nîşâbur’a dönüşmüştür) denilmektedir.⁸¹ Ortaçağ’da Horasan bölgesinin dört büyük şehrinin başında gelen Nîşâbur, Sasanilerin hâkimiyetinden 651-652 yıllarında Müslümanların hâkimiyetine geçer.⁸²

Nîşâbur Binalud Dağı’nın güney batısında denizden 1210 m yükseklikte ve Tahran’ı Meşhed’e bağlayan yol üzerindeki bir ovada yer almaktadır. Orta Asya ve Hindistan’ı İran üzerinden batıya ve İran körfezini Harezm üzerinden Volga boylarına bağlayan doğu-batı, güney-kuzey yolları üzerinde bulunmasından dolayı fevkalade önem taşır. Düz bir arazi üzerine kurulmuş olan Nîşâbur şehri, Sasaniler döneminde şehrin yakınında bulunan Azer Burzinmihr adlı ateşgede sebebiyle devrin en önemli dinî merkezlerinden biri haline gelmişti.⁸³ Taşdığı öneme binaen Ortaçağın coğrafyacı ve seyyahları Nîşâbur’dan övgüyle bahsetmişlerdir.

İbn Battuta seyahatnamesinde, bağ, bahçe ve sularının bolluğu ve güzelliğiyle Nîşâbur’u küçük Dımaşk benzetir.⁸⁴ Mukaddesi göre ise sokakları çamurlu, hanlar da intizamsız, hamamlar kirli, duvarları kötü ve çarpıktır. Yine ona göre Nîşâbur’da mutad olan saray ve cami hayratından ziyâde sanat ve ticaret hayatının inkişafı şehir manzarasının ağır başlılığı intizamına alışmış seyircide hoş bir intiba bırakmamaktadır. Ortaçağda Nîşâbur’da Horasan emirlerinin sarayları, zengin çiçek bahçeleri ve parkları yer alıyordu.⁸⁵

Nîşâbur’un ekonomisi tarım ve ona bağlı olarak gelişen hayvancılık üzerine kurulmuştu. Burada tahılın yanı sıra, pamuk ve ipek de üretilirdi. Buğday, pirinç, arpa tarlaları, meyve bahçeleri ve bağ yetiştiriciliği yapılırdı.⁸⁶ Şehrin su ihtiyacı kaynak sular ile vadiden temin edilen sular vasıtasıyla giderilirdi. Bunların dışında yer altı suyolları da mevcuttu. Bu suyolları yeraltından gider bir kısmı bahçelere, bir kısmı evlere

⁸⁰ Mukaddesi, s. 264; Osman Gazi Özgüdenli, “Nişabur”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 149.

⁸¹ İbn Havkal, s. 431; Bakır, *Çeviriler 1*, s. 70.

⁸² Özgüdenli, “Nişabur”, s. 149.

⁸³ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Sad. Kamil Doruk, çev. Ömer Rıza Doğrul, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 115; Minorsky, s.57; Zeydan, s.80; Özgüdenli, “Nişabur”, s. 149.

⁸⁴ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, s. 275.

⁸⁵ Mukaddesi, s. 264; Zahoder, s. 500; Özgüdenli, “Nişabur”, s. 150.

⁸⁶ Minorsky, s.57; Zahoder, s.500.

dağıtılırdı.⁸⁷ Nîşâbur'da dönemin ihtiyacına binaen küçük çaplı atölyelerden meydana gelen bir sanayi bulunmakta olup, yeraltı ve yer üstü madenlerinin yanı sıra taşlarıyla da ünlüydü. Şehirden çıkarılan Firuze, Sebec (Siyah kehribar) taşları bu atölyelerde işlenirdi. Nîşâbur'da yaygın olan bir diğer uğraş cam işçiliğiydi. Yine şehir Nîşâbur'da çok güzel çömlekler imal edilmekteydi. Sasaniler döneminde bu sanat dalı doruk seviyesindeydi. Çinicilik, seramik ve demir işçiliği gelişmişti.⁸⁸ Dokumacılık gelişen sanayi kollarının önemlileri arasındaydı. Nîşâbur'da imal edilen bu ürünler bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra çevre yerlere gönderilirdi. Yol güzergâhı üzerinde olması hasebiyle şehir ticari yönüyle de öne çıkıyordu. Bütün bu faaliyetler Nîşâbur'un gelirlerini yaklaşık 4 milyon dirheme ulaştırıyordu.⁸⁹ Dolayısıyla Nîşâbur coğrafi yapısı, sanayisi ve ticaret hacmiyle Ortaçağın önemli şehirlerden biri olma özelliğine sahiptir.

1.6.2. Merv

Merv, Merv-u şahcân adıyla bilinir. Bu isim Şah ile Can sözcükleri birleştirilip “Şahın canı, Şahın ruhu”ndan gelmektedir. Merv-u Ruz'dan ayırmak için buraya Merv-u Şahcân denilmiştir. Merv, Amuderya kervan yolu üzerinde Murgab deltasının aşağı kısmında kurulmuş, çöl ortasında bir vaha olarak şöhret bulmuştur.⁹⁰ Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla şehrin geçmişi Perslere kadar gitmektedir.⁹¹ Orta Asya'daki boyların idaresine geçmesi ile Ceydun havzasında önemli şehirlerden biri olmuştur.⁹² İran ile Hazar kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek ticaret yolları üzerinde yer alan şehir, Sasanî krallarının ikametgâhı ve Horasan emirinin oturduğu yer olma özelliğine sahipti. Merv, Hz. Osman'ın hilafeti zamanında 652 yılında Müslümanlar tarafından fethedilerek İslâm hâkimiyetine girmiştir.⁹³

Ortaçağ'ın siyasi, idari, ticari ve kültürel açılarından önde gelen şehirlerden birisi olan Merv'in Horasan'ın en güzel şehirlerinden birisi olarak kabul edilir. Bu durumu Yakubi,

⁸⁷ Mez, s. 471; Zahoder, s.500.

⁸⁸ Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 94-165; Özgüdenli, “Nişabur”, s.149.

⁸⁹ İbn Batuta, s. 275; Yakubi, s. 60; Minorsky, s.57; B.Zahoder, s.499.

⁹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 221.

⁹¹ Mukaddesi, s. 264; Özgüdenli, “Merv”, s. 222.

⁹² V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 80.

⁹³ Yakubi, s. 60; Mukaddesi, s. 264; Minorsky, s. 22; Özgüdenli, “Merv”, s. 222.

Merv, Horasan yerleşimlerinin en görkemlisidir şeklinde dile getirirken,⁹⁴ Mukaddesi ise bu şehir için şehirlerin anası tabirini kullanmıştır⁹⁵

Merv şehrinin ekonomisi öncelikli olarak tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Pamuk, ipek, susam, pirinç, ceviz, badem, zeytin, nar, çekirdeksiz üzüm, kavun, karpuz, fıstık yetiştirilen ürünler arasındaydı. Hayvancılık gelişmiş, Göçebeler arasında koyun ve sığır besiciliği yaygın olup, süt, peynir ve yağ boldu. Aynı şekilde hayvanların yünlerinden de istifade ediliyordu. Tarım ürünleri atölyelerde işlenerek çok güzel ince ince üstlükler yapılırdı. Kaba dokunmuş Merv kumaşları olduğu gibi yumuşak ve kalın fanilalar da dokunurdu. Ayrıca ipek ipliği imalatı da yapılırdı. İbrişim ipekleri bükülüyordu ki bunlar her tarafa ihraç ediliyordu. İbn Fazlan'ın gözlemleri Merv'deki dokuma sanayisinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁶ Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan şehrin ekonomisinde ticaretin önemli bir yeri vardı. Merv'de dokunan pamuk ve ipekli kumaşlar, bakır eşyalar, keçi yününden yapılan kilim ve halı ayrıca, tahıl ve sebze meyve civar yerlere satılıp, bunlardan önemli derecede gelir elde edilirdi. Bu ürünlerin yanı sıra köle ticareti de yaygındı. Çeşitli bölgelerden getirilen köleler, çeşitli İslam ülkelerine dağıtılırdı. İslamiyet'ten sonra buradaki tacirlerin işleri daha da yolunda gitti. İnsan, mal, fikir ve teknik alışveriş hızlandı.⁹⁷ Merv içerisinde önemli bir merkez olduğu için Serahs'a da burada değinilecektir.

1.6.1.2. Serahs

Eski adı Herirud olan Tacen ırmağının orta havzasında bu ırmağın sağında kurulan Serahs'ın, ilk defa ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Şehir, Keykavus, Efrasiyab ve Zülkarneyne atfedilmektedir. Keykavus'un burayı Serahs b. Huzrez isimli kişiye ikta ettiği onun da burada kendi adını verdiği bir şehir kurduğu, daha sonra ise Büyük İskender'in bu şehri yeniden imar ettiği nakledilmektedir.⁹⁸

⁹⁴ Yakubi, s. 60; Minorsky, s. 60.

⁹⁵ İbn Hurdazbih, s.147; Mukaddesi, s. 263.

⁹⁶ Yakubi, s. 26; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1975, s. 38; İbn Havkal, s. 435; Âdem Mez, s. 504; Bakır, *Tekstil*, s. 171.

⁹⁷ Lombart, s.72-73; Minorsky, s.66.

⁹⁸ Yüksel Sayan, "Serahs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul 2009, s. 539-540.

Serahs, Merv ve Nişabur'un arasında bir şehir olup, Merv'in yarısı kadardır. Serahs'ın asıl önemi Ortaçağ'da İran'dan Türkistan'a giden İpek Yolu üzerinde bulunmasından ve savunma bakımından stratejik bir konumda yer almasından kaynaklanıyordu. Nitekim Nişâbur ve Tus'tan Merve giden yol buradan geçiyordu. Bu sebeple Serahs Sasaniler devrinden başlayarak önemli bir yerleşim merkezi olmayı sürdürmüştür.⁹⁹

Serahs'ın bir kısmı Karakurum çölü ile kaplı olduğu için ziraat yapılan arazi geniş değildi. Buna karşın dar arazide tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Herat nehrinin arta kalan suları en önemli ve tek su kaynağıydı. Nehir yılın bir bölümünde kurumaktadır.¹⁰⁰ Nehir suyunun yetersiz olduğu dönemlerde tarlalar, yağmur ve kuyu suları ile sulanırdı. Serahs'ta tahıl üretiminin yapıldığı, kavun ve üzümün yetiştirildiğini, ayrıca hayvancılık gelişmiş olup, özellikle deve yetiştiriciliğinin fazla yapıldığı bilinmektedir.¹⁰¹ Şehirde küçük çaplı atölyeler vardı, pamuk, ipek kumaş dokumaları meşhurdu. Serahs kadın çarşafı ve altın sırmalı kurdeleleriyle ün salmıştı. Ayrıca ipek ve pamuktan başörtüleriyle de öne çıkıyordu. Serahs İpek Yolu üzerinde bulunduğundan ticaret de fevkalade önemliydi. Her türlü mal takası bu yol güzergâhından yapılırdı. Bu yönüyle şehir Horasan'ın ticaret ambarlarından biriydi.¹⁰²

1.6.3. Belh

Belh adını eski Farsça da Bahriş Aveste'da Bahdi ve Grekçe de Baktra şeklinde geçen Bakresten alır. Şehir, Nevbihar olarak da isimlendirilir. Zülkarneyn tarafından Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve Kuh-i Baba'nın eteğinde kurulmuştur. Horasan bölgesinin ortası olarak kabul edilen Belh, eskiden Sasani kisralarının ikametgâhı olan büyük ve gözde bir şehirdi. Belh şehri, Ceyhun havzasının en önemli eski şehri olarak kabul edilir. Şehir Horasan'ın dört Merzüban'ından bir tanesinin oturduğu yerdirdi.¹⁰³ Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde Abdurrahman b. Süvera

⁹⁹Mukaddasi, s. 275; İbn Hurdazbih, s.60; Nasırı Hüsrev, s. 156; Sayan, s. 540.

¹⁰⁰ Minorsky, s. 59; Mukaddesi, s. 275; İbn Hurdazbih, s. 60; Nasırı Hüsrev, s. 156.

¹⁰¹ Şeşen, s. 167; Sayan, s. 540.

¹⁰² Nasırı Hüsrev, s. 156; Bakır, *Tekstil*, s.172; Sayan, s. 540.

¹⁰³ Barthold, s. 80.

tarafından feth edilerek İslâm hâkimiyeti altına alındı. Şehir bu dönemden sonra da gelişimini sürdürdü ve Ortaçağda önemli şehirlerarasında yerini aldı.¹⁰⁴

Ortaçağ kaynaklarında Belh'in ihtişamı ve güzelliği sıklıkla övülür. Şehir beldelerin anası anlamına gelen "ümmü beled" (şehirlerin anası), ve muhteşem anlamına gelen "el-Belhü'l-Behiyye" adıyla anılır.¹⁰⁵ Marco Polo Belh için, eskiden çok daha önemli bir yermiş, ancak arka arkaya birçok kez Tatarların saldırılarına uğrayarak yıkılmıştır. Burada da şimdi görülebilen ancak yıkılmış durumda bulunan pek çok mermerden yapılmış saraylar ve büyük alanlar vardı, ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰⁶ İbn Battuta Belh için, yıkılmış binaların kalıntıları şehri mamur gösteriyordu. Belh vaktiyle büyük bir şehir olup, mescit ve medreselerin izleri lacivert renklerle süslenmiş binalarının kalıntısı hala ayaktadır demektedir. Bu gözlemlerden de anlaşılacağı üzere Belh Ortaçağda görkemli şehirlerden biridir.¹⁰⁷

Belh'in ekonomisi temelde tarıma dayanır. Tahıl ürünlerinin yanı sıra meyve ve sebzeçilik yapılır, bağ ve bahçecilik gelişmiştir. Aynı zamanda hayvancılık da yapılırdı. Çift hörgüçlü Bakteriyan develeri burada yetiştiriliyordu. Bu şehirde dokuma sanayisi gelişkin olup, küçük atölyelerde her türlü ürün işlenirdi. Kaliteli tilki derileri ve bunlardan imal edilen çok güzel ve pahalı kürkler imal ediliyordu.¹⁰⁸ Belh halkının geçim kaynaklarından biri de ticaretdi. Belh, Merv, Herat, Kandahar, Gazne'den geçerek Hindu kuşu batıdan dolaşan ve Kabil havzası ile İndus vadisine ulaşan Maveraunnehir geçitleri ile bunların karşısında bulunan Bamiyan, Kabul, Peşaver geçitlerinin bulunduğu büyük ticaret merkezi üzerindeydi. Bu yol özellikle Hindistan'dan uzanan çeşitli yörelere yayılan büyük Budist etkisinde bir yollar olup, Çin'den gelen hacılar da bu yolları kullanıyorlardı.¹⁰⁹

1.6.4. Herat

Herat adı, çivi yazılı Farsça kitabelerde Haravia, Avesta'da ve Grekçe metinlerinde Aria, Areia şeklinde geçer. İran efsanelerine göre şehir bir dağın eteğinde Hürmüz

¹⁰⁴Minorsky, s.181; Yakubi, s.69; Tahsin Yazıcı, "Belh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 410-11; Bulut, s. 89.

¹⁰⁵ Yazıcı, "Belh", s. 420.

¹⁰⁶Marco Polo, s. 41.

¹⁰⁷ İbn Battuta, s. 269-270.

¹⁰⁸ İbn Hurdazbih, s. 53; Minorsky, s. 26.

¹⁰⁹ Minorsky, s. 57; Yazıcı, s. 420; Barthold, s. 86.

tarafından inşa edilmiştir. Herat'ın Afganistan'ın batısında bulunan Herirud ırmağının kenarında çok eski dönemlerde kurulduğu belirtilir.¹¹⁰ Sasaniler hâkimiyetinde olan şehir 652 yılında halife Hz. Osman döneminde sulh yolu ile fethedilmiştir.¹¹¹

Ortaçağ İslam coğrafya ve gezginleri Herat'tan övgüyle bahsederler. Yakubi, Herat Horasan beldelerinin en kalabalık, en mamur ve halkının yüzü en güzel olanı ifadelerinde bulunur.¹¹² Mukaddesi Herat'ta üzüm gibi güzel meyvelerin yetiştiğini, gelişmiş önemli bir merkez olduğunu belirtmektedir.¹¹³ Battuta da aynı şekilde Herat'tan Horasan'ın mamur şehri olarak bahseder.¹¹⁴

Herat'ın ekonomik yapısı diğer şehirler gibi öncelikle olarak tarıma dayanır. Tarım şehrin çevresinde eskiden beri mevcut olan kanallardan sağlanan su ile yapılıyordu. Ayrıca Herat'ı yarıp geçen Gur nehri ile Gur sınırlarında ortaya çıkan ve Herat nehri sulamada kullanılırdı.¹¹⁵ Tahıl, pamuk ürünlerinin yanı sıra yöre meyve bahçeleriyle meşhur olup, özellikle üzüm önem arz ediyordu. Ayrıca bol ipek üretilir.¹¹⁶ Yeraltı ve yer üstü madenlerde önem arz eder. Herat'ta Abbasiler zamanında dokumacılık da isim yapmaya başlamıştı. Küçük atölyelerde her türlü ürün dokunur madenler işlenirdi. Herat yakınlarında bulunan demir o çağda Hint yöntemleriyle işleniyor ve elde edilen çelik kültürler ihraç ediyordu.¹¹⁷ Herat için ticaret önemli olup, şehirde yetiştirilen ürünler ve çıkarılan madenler ham veya işlenmiş bir şekilde civar yerlere ihraç edilirdi. Bunların yanı sıra Samaniler döneminde köle ticareti de olmaktadır. Özellikle Slav köleler Herat'a getirilerek buradan dağıtılırdı.¹¹⁸

¹¹⁰ Minorsky, s. 58; Lombart, s.57; Recep Uslu, "Herat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 149.

¹¹¹İbn Havkal, s. 438; Minorsky, s. 26; Uslu, "Herat", s. 149.

¹¹² Yakubi, s. 61.

¹¹³ Mukaddesi, s. 270.

¹¹⁴ İbn Batuta, s. 27.

¹¹⁵İbn Havkal, s. 438; Minorsky, s. 26; Uslu, "Herat", s. 149.

¹¹⁶ Uslu, "Herat", s. 149; İbn Batuta, s.274.

¹¹⁷Lombart, s. 57; Bakır, *Tekstil*, s. 174.

¹¹⁸ Lombart, s. 72.

BÖLÜM 2: HORASAN'IN SOSYAL YAPISI

2.1.1. Horasan'ın Genel Siyasi Tarihi

Horasan bölgesi Sasanilerle birlikte ortaya çıkıp, idari bir eyalet olmuştur. Zira Sasani hükümdarı olan Hüsrev imparatorluğunu dört kısma ayırmıştı. Bu dönemde bölgenin Merv'den yönetilen birkaç şehirden ibaret olduğu görülmektedir.¹¹⁹ Horasan İran ve Orta Asya arasında sınır bölgesi olmasından dolayı tarihte birçok farklı siyasi otoritenin idaresi altına girmiştir. Yine arkeolojik buluntular göstermektedir ki bölgeye Ahemenişler'den önce Med imparatorluğu, Belh ve Harezmi krallıkları hâkim olmuştur.¹²⁰

Horasan coğrafyasında hüküm süren devletler olarak ilk olarak Med imparatorluğu anılmaktadır.¹²¹ Ancak mutlak anlamda bölgenin tarihi ilk olarak Ahemenişler imparatorluğundan başlatılabilir. Bu imparatorluğun egemenliğinin M.Ö. 550 yılında başladığı görülmektedir.¹²² Horasan bölgesi İ.Ö 330 yıllarında B. İskender tarafından Merv'e kadar ele geçirilince Ahemenişler imparatorluğun egemenliği son bulur.¹²³ Daha sonra B. İskender'in kendini Ahemenişler'in meşru halefi olarak ilan ettiği görülmektedir.¹²⁴ B. İskender'in ölümü üzerine generallerinden biri olan Selevkos, Horasan'da hâkimiyet sağlar. Milattan önce I. Yüzyılın başlarından itibaren Sakalar (İskitler), Kuşanlar ve Parthların mücadelelerine sahne olur. Kuzeyden gelen Sakalar Merv'e girerek burayı işgal etmelerinin ardından, bölgenin Sakalar ile Parthlar arasında paylaşıldığı görülmektedir. Yaklaşık M.Ö. 130 yıllarında bölge Hunların istilasına uğrar.¹²⁵ M.Ö. 46'da bölgede Kuşan imparatorluğu görülmektedir. Bu imparatorluk İranlı olmayan kimselerce kurulmuştu. Kuşanlar kültürel olarak İranlılardan farklı idiler Türk oldukları da söylenebilirse de bu kanıtlanabilmiş değil, Gib, M.Ö. önce Orta Asyadan bir kabilenin Soğdiana bölgesine sürülmesinden sonra buradaki toplulukla birlikte Kuşanların ortaya çıktığını belirtir.¹²⁶ M.S. 225'ten itibaren Sasaniler ortaya

¹¹⁹ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, s. 80; Bosworth, "Khurasan", *Eİ*, v. V, Leiden 1979, s. 56.

¹²⁰ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 40.

¹²¹ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 37.

¹²² Garthwaite, s. 20.

¹²³ Kuteybe, s. 653.

¹²⁴ Garthwaite, s. 61; A.D. H. Bivar, "The Land of Iran, The Cambridge History Iran, The History Eastern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, s. 181. ; Çetin, s. 235.

¹²⁵ Garthwaite, s. 61; Bivar, s. 186, 191.

¹²⁶ H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara 2005, s. 16.

çıkmalarıyla Horasan bölgesi Kuşanlardan Sasanilerin hâkimiyetine geçer. Sasani imparatorluğu döneminde ilk olarak kralı olan I. Erdeşir'in Horasan'a hâkim olduğu görülür. Bölge 224-651 yılları arasında İslam fetihlerine kadar Sasani imparatorluğun egemenliğinde kalır.¹²⁷

2.1.2. İslamiyet'in Horasan'a girişi

İslamiyet'in Arabistan yarımadasında doğuşundan sonra Hz Ebubekir döneminden itibaren başlayan fetihlerle İslam orduları iki büyük devlet olan Bizans ve Sasani sınırlarına dayanmışlardı. Fetihlerin Sasani koluna Hz. Ömer döneminde başlanılmış olup, Sad b. Ebu Vakkas önderliğinde İslam orduları Kadisiye'de Sasani ordusunu yenince İran'ın kapılarının İslam devletine açıldığı görülür.¹²⁸ Bu fetihle birlikte Sasaniler'in son kralı olan III. Yazdicerd'in Horasan'dan Merv'e kaçtığı görülür. o burada bir ateşgede inşa edip, halktan kendisine destek vermesi için çaba sarfetmiştir.¹²⁹ Kadisiye savaşının ardından İran bölgesinin fethine devam edilmiş, Horasan'ın fethinde görevlendirilen Abdullah b. Büdeyl bin. Verka el- Huzainin emrindeki kuvvetler Horasanın kapısı denilen Tabaseyne kadar vardıkları görülür. Belazüri Tabaseyn halkının 60 veya 70.000 dirhem ödemek suretiyle anlaşma yaptıklarını bildirmektedir.¹³⁰ 652 yılında Ahnef b. Kays'ın Horasan üzerine sefer düzenlediği, Yazdicerd'in payitahtı olan Merv'e girerek Herat'ı kılıç zoruyla fethettiği görülmektedir. Gib, Herat'ın kolayca teslim olduğunu söyler.¹³¹ Ardından sırasıyla Merv-u Şahican, Nişabur, Serahs ve bütün bölgeyi fethederek İslam toprağı haline getirir.¹³²

Hz Ömer döneminde başlayan İran fetihleri Onun ölümünden sonra halifelğe seçilen Hz Osman dönemindedey devam ettiği görülür, bu dönemde fetihlerin daha sistemli hale geldikleri görülmektedir. Hz Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Amir'in Horasan'da

¹²⁷ Garthwaite, s. 80. ; Bivar, s. 209.

¹²⁸ Carl Brockelmann, *History of the İslamic Peoples*, by Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Henley Routledge Press, London 1982. s. 54.

¹²⁹ Tabari, *Tarih-u Tabari, Tarih-ul Umem ve'l Mülük*, Dau'l Kitabu'l İlmiyye, 1967 Beyrut, c. VI, s. 167.

¹³⁰ El- Belazüri, *Fütühül Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 584-585; Çetin, s. 234-240. Halife bin. Hayat, *Tarihu Halife Bin. Hayat*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2001, s. 203.

¹³¹ Tabari, *The History of al-Tabari, The Conquest of İran*, G. Rex Smith, The University of Manchester State University of New York Press, v. 14, New York 1994, s. 52; Gibb, s. 43.

¹³² İbn Esir, *el- Kamil fi't-Tarih*, Ahmet Ağırakça, c. III, İstanbul 1986, s. 39-43; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yayınları, c. 4, İstanbul, 1994, s. 210.

Ebreşehr, Tus, Nesa ve Serahs'a hâkim olduğu görülmektedir.¹³³ Kuteybe, Horasan fethinin Hz Osman döneminde olduğunu belirtirken bölgenin tamamının fethini işaret olabilir.¹³⁴ Hz Osman'ın valileri olan Abdullah b. Amir ve Ahnef b. Kays'ın hoşgörülü tutumları, Horasanın diğer şehirlerdeki Sasani valilerinin ve mahalli hükümdarların İslam hâkimiyetini kabul etmelerine neden olmuştur. Böylelikle Abdullah bin Amir ve Ahnef bin Kays'ın gayretleriyle Horasan'ın süratle fethedildiği görülmektedir.¹³⁵ Hz Ali döneminde çıkan iç karışıklıkları sebebiyle devletin Horasan üzerinde hâkimiyeti azalınca bölge halkı sık sık merkezi idareye karşı ayaklanmaya başlamış komşuları olan Türkler, Soğdlar ve hatta Çinlilerden yardım alan isyancılar Nişabur'dan Müslümanları çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Hz Ali Cade bin. Hübeyre el- Mahzümiyi oraya gönderirse de başarı sağlanamadığı ve bu durum Hz Ali'nin şahadetine kadar sürdüğü görülmektedir.¹³⁶

Muaviye iktidara gelir gelmez Abdullah b. Amir'i Basra ve Horasan valiliğine tayin eder. Abdurrahman b. Semüre ile Kays b. Heysen es-Sülemi'yi Horasan'a gönderir. Onlar Belh ve Kabil'i yeniden ele geçirirler. Ardından Ziyad b. Ebih'in Basra valiliğine getirilmesiyle birlikte Horasan'a yapılan harekât planlı bir şekile sokulduğu görülür. Kısa bir zamanda içerisinde Emeviler bölgede Müslüman hâkimiyetini yeniden tesis ederler. Buna karşın zaman zaman ayaklanmalar olup, bazı Horasan şehirlerinin Müslümanların hâkimiyetinden çıktıkları görülmektedir.¹³⁷

Emeviler'in Horasan'a hâkim olma çabalarına rağmen Eftalitler'in bölge üzerindeki tehdidi, ancak vali Kutaybe b. Müslim'in Horasanlılardan oluşturduğu askeri birlikle Badgis Tarhanı Nizek'i esir edip öldürmesi ve Toharistan Yabgusunu rehin alması ile sona erdiği görülür. Kuteybe'nin Baykent, Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmesinden sonra Horasan doğudan gelen tehditlerden bir ölçüde kurtulur. Kuteybe'nin öldürülmesi ile birlikte Türgiş Kağanı Sulu Han Horasan'a akınlara yeniden başlar. Bu akınlara ancak Horasan valiliğine getirilen Esed b. Abdullah el-Kasri, idare merkezini Merv'den Belh'e taşıdıktan sonra Türk Hakan'ını ağır bir yenilgiye uğratarak son verir. Abbasilerle başlayan ihtilal hareketleri sonucunda Emevi valisi Nasr'ın burada

¹³³ Tabari, *Umem el Mülük*, c. 4, s. 300-303.

¹³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el- Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1981, s. 568.

¹³⁵ Yıldız, s. 40; Çetin, s. 235.

¹³⁶ Belazüri, s. 408; Gibb, s. 30; Çetin, s. 235.

¹³⁷ Gibb, s. 30-31; Yıldız, s. 43-44.

öldürülmesi ile birlikte Emevi hâkimiyeti Horasan'da son bulurken, bölgenin hâkimiyeti bundan böyle Abbasilere geçmiş olduğu görülmektedir.¹³⁸

2.1.2.1. Abbasiler Döneminde Horasan

Abbasi devletinin kuruluşunda rol alan merkezlerden biri ve hiç şüphe yok ki en önemlisi Horasan bölgesi olduğu görülür. Abbasiler'in bölgeye hâkim olmalarının altında bazı sebepler yattığı söylenebilir. Emevilerin takip ettiği siyaset bölgedeki mevaliyi, özellikle İranlı Müslümanları iktidardan soğutmuş, Müslüman oldukları halde cizye alındığı ve yılda iki defa tekrarlandığı için çeşitli isyanlar çıkmıştı. Bundan dolayı bu memnuniyetsiz kitlelerin liderleri Abbasi propagandasını benimsemişlerdi. Abbasiler bu şekilde oluşmaya başlayan ulusal İran muhalefetinden istifade ederek, onları kendi saflarına çekmişler. Diğer bir husus sürüp giden Ezd – Mudar çekişmesiydi. Abbasiler Emevi iktidarına son vermek için bu çekişmeyi mahir bir biçimde kullanarak bölgedeki atmosferi kendi lehlerine çevirmiş devrimi kolaylaştırmışlardı.¹³⁹ Horasan'da Abbasi hareketini büyük bir maharetle organize eden Ebu Müslimi Horasani ihtilalın liderliğini ele alınca Merv'e yerleşir ve faaliyetlerini buradan yönetmeye başlar. Emevi valisi Nasr 748 yılında ihtilalcılar karşısında tutunamayıp batıya çekilmek zorunda kalınca Ebu Müslim Horasan'a tamamen hâkim olur. Bundan böyle bölgede Abbasi hâkimiyeti başlamış olur.¹⁴⁰

Abbasilerin ilk halifeleri Horasanlıları kendilerine verdikleri desteklerden dolayı taraftarları ve yardımcıları olarak görüp, onlara yeni rejimde bu rejimin temel dayanaklarını meydana getirdikleri için 9. Yüzyılın ortalarına kadar korudular. Onlara hilafet ordusunda ve saray hizmetlerinde kendilerine yer verdiler. Bermeki ailesi de Abbasiler'in koruyup devlet hizmetinde görev verdikleri Horasanlı bir aileydi. Şehzadelğinde Horasan valisi olan Memûn'un kardeşi Emine karşı mücadelesi ve hilafeti ele geçirmesi de Horasanlıların sayesinde gerçekleşmişti. Memun iki yıl süreyle devleti Merv'den yönetmişti. Memûn büyük yardımını gördüğü ve Horasana vali olarak tayin ettiği Tahir bin Hüseyin 822 yılında bağımsızlığını ilan edinceye kadar Abbasiler

¹³⁸ Mesudi, s. 361-362; Çetin, s. 235; Yıldız, Türkler, s. 88.

¹³⁹ Brockelmann, s. 102; Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed) Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, c. 3, İstanbul 1989, s. 27-28.

¹⁴⁰ Roy Mottahedeh, "The Abbasid Caliphate In Iran", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, Newyork 1993, s. 62-63; Çelebi, c. 3, s. 27-28

bölgeyi valiler ile yönetirken, Thir bi Hüseyinle bundan böyle yarı özerk devletçikler aracılığıyla bölgeye hükmetmiştir.¹⁴¹

2.1.2.2. Diğer Otoriteler Döneminde Horasan

Abbasi devletinde içinde ilk bağımsız hareket Horasan'daki Tahiriler hanedanıdır. Hanedanın kurucusu olarak Tahir b. Hüseyin'i görülmektedir. Halife Harun-er- Reşidin ölümüyle oğulları Emin ve Memun arasında başlayan taht kavgası Eminin ölümüyle sonuçlanan savaşlarda Tahir b. Hüseyin önemli bir rol oynayarak Memûn'un halife olmasında büyük pay sahibi olmuştur. Tahir, Eminin öldürülmesinde etken rol oynamış bu durum her ne kadar Memun'un işine yarasada bir süre sonra kardeş katlini görmek Memun'a zor gelmişti. Bu durumu öğrenen Tahir b. Hüseyin Ebi Halidin aracılığıyla kendisini Sicistan ve Horasan valiliğine tayin ettirmiştir.¹⁴²

Tahir b. Hüseyin Horasan'a vali olmanın ardından kısa bir süre sonra bölgede bağımsız hareket etmeye başlar.(830)¹⁴³ Bağımsızlık nişanesi olarak Tahir bin el-Hüseyin halife Memun'un adını Cuma hutbesinden çıkartması gösterilmektedir.¹⁴⁴ İstiklâl manasına gelen bu hareket, El-Memun'un da vali tanıdığı oğlu Talha zamanında yarı bağımsızlık şeklinde pekiştiği görülmektedir.¹⁴⁵ Tahiriler zayıflayınca bölge Saffâriilerin hâkimiyetine geçer.¹⁴⁶ Yakub Bin El-Leys Horasan halkı tarafından davet edildikleri gerekçesiyle Halife'nin görüşünü almadan 873 yılında, Tahiriler Devleti'nin merkezi olan Nîşâbur'a girerek bölgeye hâkim olur.¹⁴⁷ Yakub b Leys 871 de Fars üzerine yürüdüğü sırada bundan vazgeçmesine karşılık Halife'nin kardeşi El-Muvaffak'tan aldığı bir yazılı yetki ile bölgenin meşru hâkimi olurlar. Böylece Saffariler, Tahirilerin oluşturmuş oldukları boşluğu doldurmaya çalışmışlardır.¹⁴⁸

Samanoğlu Ahmed b. İsmail, Saffarilerden Muhammed b. Amr b. El-Leys'i yakalayıp 911 yılında Bağdad'a gönderince Saffari Devleti son bulur. Saffari toprakları Bölge

¹⁴¹ Yıldız, s. 89; Çetin, s. 236.

¹⁴² Barthold, s. 224; C. E. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, New York 1993, s. 126-127; Çelebi, c. III, s. 405-406.

¹⁴³ Philip K. Hitti, *İslam tarihi, Siyasi ve Kültürel*, Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 725.

¹⁴⁴ İbn Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Abdullah Köşe, c. VI, İstanbul 1986, s. 329-330; Hasan Kurt, "Tahiriler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIX, İstanbul 2010, 403.

¹⁴⁵ Köşe, *el-Kamil*, c. VI, s. 330; Maurice Lombart, s. 71.

¹⁴⁶ Lombart, s. 97; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknus Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17; Cahen, s. 222.

¹⁴⁷ Ağırakça, *el-Kamil*, c. VII, s. 155-156; Philip, s.726; Cahen, s. 223-224; Özgüdenli, s. 18, 398-399.

¹⁴⁸ Carl Brockelmann, s. 135.

Samanilerin hâkimiyet alanlarına girer. Samaniler Emevi Devleti'nin son yıllarında Mecusiyken İslam dinine giren Saman adında, İran'ın ileri gelen şahsiyetlerinden birine mensupturlar.¹⁴⁹ Saman Oğluna o sıralarda Horasan Valisi bulunan Esed b. Abdullah El-Kasri'nin adını vererek O'nu Esed diye isimlendirir. Esed'in oğulları Halife El-Memun'un döneminde devlet kademesinde görev alırlar. Halife bunlardan Ahmed b. Esed'i Fergana'ya Nuh b. Esed'i Semerkand'a Yahya b. Esed'i Şaş ve Eşrusna'ya ve İlyas b. Esed'i de Herat'a ve dolaylarında vali tayin eder.¹⁵⁰ 875 de Halife, El-Mutemid Alallah, tüm Maverannehr memleketlerinin idaresini O'na verince. O da Semerkand kentini ülkesinin merkezi haline getirir ve kardeşi İsmail'i de Buhara'ya emir tayin ederek bölgede hâkimiyetini sağlamış olur.¹⁵¹

Samanilerden sonra Horasan'ın bir bölümüne de olsa Gaznelilerin hâkimiyeti görülmektedir. Kuzeyden gelen göçebe Türkler'in giderek devlet kademelerinde yer almaları sonucu devlet Samani hanedanının elinden çıkmaya başlar. Samani sultanı Abdülmelik bir Türk köle olan Alptegin'i Horasan'a üst düzey komutan olarak atayınca (Brockelmann bunu Türklerin Horasan bölgesine girip yönetmeye başladıkları şeklinde yansıtmaktadır.) Bölge kısmı olarak Gazneliler'in hâkimiyeti altına girer.¹⁵² Gaznelilerin bölgeye hâkim olmalarıyla Samaniler'in varlığı da son bulur.¹⁵³

Horasan bölgesine hâkim olan bir diğer hanedan Samani devletinin son zamanlarında Deylem taraflarında ortaya çıkan Büveyheoğullarıydı. Samanilerin zayıflamasıyla Büveyhilerin tarih sahnesine çıkması bir nevi paralellik arzeder. Bu devletin kurucuları İmâdüddeve Ebu'l Hasan Ali, Rüküd-devle Ebû Ali el-Hasan ve Mu'izzüddeve Ebû'l Hasan Ahmed olup bunlar Ebû Şucâ Büveyh b. Fenna Hüsrev'in oğulları idiler.¹⁵⁴ Selçukluların Horasan'a gelmeleriyle Büveyhilerin egemenliği son bulur. Horasan'da bundan sonra güçlü Selçuklu otoritesi tesis edilecektir.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Philip, s. 727.

¹⁵⁰ Barthold, s. 225-226; Carl Brockelmann, s. 165.

¹⁵¹ Mesudi, s. 435; Cahen, s. 225-226.

¹⁵² Carl Brockelmann, s. 168; Mukaddesi, s. 297.

¹⁵³ Philip, s. 728-729; Çetin, s. 18, 237.

¹⁵⁴ Ağırakça, el- Kamil, c. VIII, s. 220-223.

¹⁵⁵ Turan, s. 106; Cahen, s. 233-238; Özgüdenli, s. 20.

2.2. Horasan'ın Sosyal Yapısı

İnsanların toplumsal bir şekilde yaşamaları bir zorunluluk addeder. Bu anlamda düşünürler; İnsanın doğuştan uygar olduğunu belirtirken burada sosyalleşmeyi esas almışlardır. İnsanın yalnız başına hayatını idame ettirmesi düşünülemez, çünkü tek başına bütün ihtiyaçlarını gidermesinin imkânı yoktur. Bu sebepler sosyalleşmeyi kaçınılmaz kılmıştır. Sosyalleşmeyi getiren bir diğer etken insanın korumaya muhtaç olmasıdır. Bütün bu etkenler göz önüne alındığında insanların bir arada yaşamaları, sosyalleşmeleri bir zorunluluk arz etmektedir. İbn Haldun bundan dolayı insanın ve insanlığın gelişimini insanın sosyalleşmesine bağlar.¹⁵⁶

Sosyal yapı genel anlamda yatay ve dikey olarak tasvir edilir. Sosyal yapıyı şekillendiren ve üzerinde etkili olan faktörlere bakıldığında, siyasi, idari, ekonomik ve göç faktörleri görülür. Siyasi otoritenin ve bölgenin idari yapısının sosyal yapı üzerinde bir etken olduğu açıktır. Bir diğer belirleyici olan unsur bölgenin ekonomik yapısı ve çeşitliliğidir. Bir bölgenin sosyal yapısının değişmesinde bir diğer etken göç olgusudur. Göç bazen bir bölgenin sosyal yapısının tamamen değişmesine neden olabilir. Horasan bölgesi bir kavşak noktasında yer aldığı için, yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler sadece bölgenin etkin yapısında değişikliğe neden olmamış, ekonomik ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir.

Horasan bölgesindeki Sosyal yapı dikey ve yatay bir şekilde biçimlenmiş olup, bireyin bulunduğu sınıfı değiştirmesi, yükselmesi pek normal bir şekilde olabilmekteydi. Bölgede İslamiyet öncesi sosyal yapısı, büyük birlikler, aile, klan kabile veya entelektüel sınıf, aristokrasi şeklinde oluşurken, kast veya mutlak anlamda bir sınıf sistemi yok, ancak köle, hizmetçi, asiller, din adamı, kâtip, savaşçı, bürokrat ve sanatçılar anlamında bir sınıfsal yapı vardı. Etkin sınıf olarak tüccarlar, askerler ve din adamlarının yanı sıra Dihkanlar görülmektedir. Köleler iki gruba ayrıştırılmıştı. Yerli ve yabancı köleler, ayrıca hizmetçi ve şarkıcı olan köleler ile çalışan köleler şeklinde bir ayrıştırma daha var.¹⁵⁷ Anuşirvan'dan sonra büyük bir sınıf olan Dihkanlar kendileri için küçük kaleler inşa etmişlerdi. Aynı zamanda toprak da bu sınıfın elinde bulunuyordu. Sasanilerin sonunda meydana gelen bu feodal yapı, İslam fetihleri

¹⁵⁶ İbn Haldun, s. 270-272.

¹⁵⁷ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 49-52, 56; Cahen, s. 310.

olurken, Sasaniler'in örgütlü ve güçlü bir direnç göstermelerine de engel olmuştu. İran'ın fethi edilmesinin yalnızca Sasani imparatorluğunun yıkılması ile sonuçlandığı gibi, İran'ın sosyal hayatında da devrim meydana getirmişti. Bölgenin fethiyle birlikte İslam'dan önceki eski sınıf nizamı ve dini ortadan kalkmıştır. İslamiyetle birlikte yakın akraba ile evlilik yasağı sosyal hayatta büyük değişime neden olmuştu. Müslümanların bölgeye Horasan'a gelmesiyle birlikte bu topraklarda sosyal ve kültürel bir karışım meydana gelmişti. Ekonomik hareketlilikle gelmiş, bu ekonomik faaliyetler sonucu toplumsal refah sağlanmıştır. Bu devrimin etkisiyle eski yapı ve dinsel kabilevi anlayış yeniden biçimlenmiştir.¹⁵⁸

Bir bölgenin sosyal yapısının kısa sürede değişime uğramadığı bilinmektedir. Bu nedenle önceki dönemler sonraki dönemler açısından aydınlatıcı olduğu gibi sonraki dönemler de kendisinden önceki dönemler hakkında bazı aydınlatıcı bilgiler sunabilir. Sanayi devrimi öncesi toplumlarda daha yavaş olduğu görülmektedir. Yaşanan bazı özel hadiseler dışında genel yaşam anlayışı aynı minval üzere devam etmekte olduğu görülecektir. Bu bölümde sosyal yapı, bölgedeki etnisitelere göre şekillenen millet veya dini unsurlar, sınıf, dil, şehirde sosyal hayat, sosyal kurumlar ve sosyal yapıyı etkileyen faktörler şeklindeki bir sınıflama ile incelenecektir.¹⁵⁹

2.2.1. Horasan'da Etnik Unsurlar

Horasan bölgesi etnik ve kültürel anlamda farklı unsurlardan oluşmasına karşın, nüfusun çoğunluğunu İranlılar ve Türkler oluşturuyordu. Arapların Türklerle ilk karşılaşmaları da Horasan fethi ile olmuştu.¹⁶⁰ Bölgede İranlılar ve Türklerin bir araya gelmesi zorlama bir sebepten dolayı bir araya gelmiş değil, coğrafya ve tarih insanları bu bölgede birlikte ikame etmelerini sağlamıştır. İranlılardan sonra bölgeye atlı Türk boylarının geldiği görülmektedir.¹⁶¹ Bölgede Türklerin varlığı İslam'dan önceye gider.¹⁶² Türklerin Miladî VII. ve VIII. Yüzyıllarda gelmeye başladıkları tahmin ediliyor daha sonrada bu göçler artarak devam ediyor. Bölgedeki Türk nüfusu genellikle Oğuz ve Kıpçak kökenli göçebelere meydana geliyordu. Türkçe konuşan bu nüfus

¹⁵⁸ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, M. Fuat Köprülü, Kanaat Kitapevi, İstanbul 1940, s. 88; Frye, *Heritage of Persia*, s. 224-230; Brockelmann, s. 18-19.

¹⁵⁹ Brockelmann, s. 18-19.

¹⁶⁰ Yıldız, s. 38.

¹⁶¹ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 13-14; Yıldız, 101.

¹⁶² A. Von Gabain, "Iranian Common Beliefs and World View", "The Land of Iran", *The Cambridge History Iran*, Cambridge at the University Press, v. 3/1, New York 1983, s. 614.

zamanla Farsçadan yoğun bir şekilde etkilenmişti. Horasan'ın şehir ve köylerine yerleşen Türkler, özellikle Nîşâbur ve Beyhak'ta yerleştikleri köylerin idaresini dahi ellerine geçirmeye başlamışlardı. Belh eyaletinin en önemli unsurlarından birisini de göçebe Türkler oluşturuyordu. Bunlar göçebeler Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşmaktaydı.¹⁶³ Bölgede Türkler genellikle askerî sınıf olarak tertip edilmişken, İranlılar, bürokrasi ile meşgul olmuşlardı.¹⁶⁴

Horasan'da İranlılar ve Türklerden ardından bölgede Arapların varlığı da görülür. Arapların bölgeye gelip yerleşmeleri ise fetihlerden sonra Emevi dönemine denk gelir. Aslında-Arap İran ilişkisi İslamlamiyet öncesine gitmektedir.¹⁶⁵ Bölgenin İslam devletinin hâkimiyetine geçmesinin ardından buraya Arap iskânının yapıldığı görülmektedir. Emevî valisi Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe ve Basra Araplarından oluşturduğu 50 binden fazla kişiyi Merv basta olmak üzere Herat, Tûs, Nîşâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmişti. Bu sebeple bölgede azımsanmayacak derecede Arap nüfusunun varlığı görülmektedir. Bundan sonra da bölgeye Arap iskânı devam ettirilmiştir. 767 yılından sonra Huzeyme, Seybân, Huzâa gibi Arap kabileleri de Herat'a yerleştirilmiştir.¹⁶⁶ Arap kabileleri Irak'tan Horasan'a göç ederken kabile anlayışlarını da birlikte götürmüşlerdir. Buna burada Mudar-Rebia Yemen ittifakı arasında çekişmeye nihayetinde kavgaya sebep olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁷ İranlılar, Türkler ve Arapların yanı sıra Horasan'da Çingenelerin de varlığına rastlanılıyor, Çingeneler de diğer guruplar gibi bağımsız ve kabilevi bir şekilde hareket ediyorlardı. Çingeneler gerek kırsal ve gerek ise şehirlerde yaptıkları işlerle oldukça işlevsellerdi. Bakırcılık, marangozluk gibi işlerde maharet sahibiydiler.¹⁶⁸

Horasan'ın şehir ve köylerinde Tazik olarak adlandırılan Fars kökenli insanlar da ikamet ediyorlardı. Tazik kelimesi etnik bir kimliği ifade etmekten ziyade, bölgenin sosyal yapısını tarif etmek amacıyla kullanılmış bir tabirdi. Hatta Tazikler, Gazneliler zamanında orduda bir askerî sınıftı.¹⁶⁹ Ayrıca Horasan'ın kuzeybatısında Türkmenler,

¹⁶³ Konur, s. 3-27; Piyadeoğlu, s. 75.

¹⁶⁴ Gabain, s. 614.

¹⁶⁵ Gabain, s. 593.

¹⁶⁶ Belâzurî, s. 596; Cahen, s. 306-307;

¹⁶⁷ Yakubi, s. 59; Âdem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitapevi, 1.

Baskı, İstanbul 2004, s. 176-177, 244.

¹⁶⁸ Clifford Edmund Bosworth, *The Mediaeval Islamic Underworld, The Banu Sasan in Arabic Life and*, Tuta Sub Aegide Pallas, Part One, Leiden 1976, s. 2-4.

¹⁶⁹ Piyadeoğlu, s. 72.

Bucnurd ile Kucanda Kürtler. Güneydoğu'da Beluciler yaşar. Kuhistan'da eski İranlıların soyundan gelen yerleşik bir halk otururdu.¹⁷⁰

Dolayısı ile Horasan'da farklı milletlerden insanlar yaşamakla birlikte Farslar ve Türkler çoğunlukta idi. Fetihten sonra, orduyu takviye etmek gibi sebeplerle, Horasan'a Arap iskânı yapılmışsa da bunlar kısa süre sonra yerli halka karışmış ve onların dilini öğrenmişlerdi. Muhtemelen fetihlerle birlikte, farklı kökene sahip başka topluluklar da Horasan'a gelmiş olup, Horasanlılar arasına katılmışlardır.¹⁷¹ Bu nedenle Horasanlılar deyince sadece Farslar değil, aynı şekilde Türklerde ve bölgede kaynaşan diğer Milletlerde kastedilmektedir.¹⁷²

2.2.2. Horasan'da Dini Unsurlar

Horasan bölgesi, İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olma özelliğinden dolayı bağrında çeşitli dinleri barındırmıştır. Bölgenin eski din sakinleri arasında Zerdüştlar, Mazdeizkiler, Budistler, Şamaizm inanılarının yanında büyük miktarda Yahudi, az sayıda Süryânî Hıristiyan, Nesturî Hıristiyanlar inancına sahip nüfusu barındırmakta idi. Fetihler ile birlikte bölgeye İslamiyet'in rengi verilmekteydi. Bundan böyle bölgenin dinsel yapısında en önemli kesim Müslümanlar olacaktır.¹⁷³

Horasan bölgesinin en eski dini Zerdüştlüktü. Bu din bu bölgede ortaya çıkmıştı. Bu nedenle İslam öncesinde ve hatta İslam'ın buraya gelmesinden sonra uzun bir süre bölgede Zerdüştlar inanılarının olduğunu görülmektedir. X. Yüzyılda dahi çoğu şehir Mecusilerle dolu idi. Bunun yanı sıra diğer pagan inanılarını da bölgede İslam döneminde de var olduğunu görülmektedir.¹⁷⁴

Bölgenin eski sakinlerinden biri Yahudiler olarak görülür. Tarihte birçok defa sürülen Yahudiler, asıl meskenleri olan bugün Filistin olarak anılan bölgeden çeşitli yerlere göç etmek durumunda bırakılmışlardır. Göç edilen yerlerden birisi de Horasan bölgesi olup, hatta bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtirler.¹⁷⁵ M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen

¹⁷⁰ Ana Britanya, s. 436.

¹⁷¹ Gabain, s. 593.

¹⁷² Frye, *The Heritage of Persia*, s. 13-14; Yıldız, s. 101.

¹⁷³ Ali Mazahari, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 149.

¹⁷⁴ Arnold, s. 279-280; Mazahari, s. 151.

¹⁷⁵ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 28.

Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nîşâbur gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.¹⁷⁶ Babil sürgününün ilk sıralarında Yahudilerden bir grup Dan, Zebulun, Neftali ve Aşer gibi Yahudi kabileleri Nîşâbur'a yerleştirilmişlerdir¹⁷⁷ Araplar'ın Belh'i ele geçirmesinden önce burada Yahudiler'in yaşadığı bir mahallenin var olduğu ve şehrin kapılarından birine Yahudiyye adının verildiği bilinmektedir. Hatta Belh şehrini Buhtunnasr'ın Yahudileri yerleştirmek için kurduğu da söylenir. Merv şehrine ise Yahudilerin Persler zamanında yerleştiği düşünülüyor, Babil sürgününden sonra manevi dirilişin mimarı olarak kabul edilen Ezra, Pers imparatoru I. Erdeşir tarafından İsrail ülkesini incelemeye memur olarak görevlendirmiş dönüşünde ise Merv'de bir havra inşa etmiştir. Bunun haricinde Merv'de Yahudiler'e ait bir merkez daha olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁸

Horasan'da diğer bir din mensupları ise Hıristiyanlardır. Horasan şehirlerinde çok sayıda Hıristiyan'ın yaşadığı görülmektedir. Mesudi Nasiriyeli Jesus'un havarilerinden birinin de Horasan'a geldiğini burada öldüğünü söylemektedir.¹⁷⁹ Horasan'da en fazla Hıristiyan nüfusu barındıran beldelerden biri Tus şehriydi, Nîşâbur'da da kiliselerinde ibadet eden bir Hıristiyan topluluğu vardı. Arkeolojik buluntularda özellikle Nîşâbur'da Hıristiyanlar'a ait izler taşıyan pek çok eşya tespit edilmiştir. Soğdlular arasında ise Budizm'in varlığı görülmektedir.¹⁸⁰ Görüldüğü üzere Horasan'da semavi dinlerin yanı sıra pek çok pagan dinlerinin de varlığı görülmektedir.

2.2.3. Horasan Dil Yapısı

Dil kültürün korunmasında önemli bir işleve sahiptir. Etnik yapıdaki karışıklık Horasan'da farklı dillerin konuşulmasına sebep olmuştur. Bölge fethedildikten sonra Farsçanın yerini Arapça alsa da birkaç asır içerisinde özellikle X. Yüzyılda Samaniler döneminde Farsçanın yeniden dirilişi görülmektedir. Bu dönemde Arapça'nın yanı sıra Farsça birçok eser yazılmıştır. Bunlardan en önemlisi Firdevsi'nin Şahnamesidir.¹⁸¹ Ayrıca Samaniler döneminde bu bölgede tarih yazım çalışmalarının da olduğu

¹⁷⁶ Lombart, s. 276.

¹⁷⁷ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 77.

¹⁷⁸ Arslantaş, s. 29; Mazahari, s. 150.

¹⁷⁹ Mesudi, s. 274.

¹⁸⁰ Piyadeoğlu, 73; Gabain, s. 616.

¹⁸¹ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 241; Lombart, s. 135; Çetin, s. 234-240.

gözlemlenmektedir.¹⁸² Horasan bölgesi kozmopolit bir coğrafya olmasından dolayı bölgedeki çeşitli ticaret de dilleri oluşmuştu. Farsça, Arapçanın yanı sıra Soğdça da dönemin önemli ticari diliydi. Bölgesel ağız ve lehçelerin varlığına rağmen, Farsça en rağbet gören dil durumundaydı. Hatta birlikte yaşamaya başlayan Türk ve Tazik halklarının dilleri bir süre sonra doğal olarak birbirini etkilemeye başlamış, bunun neticesinde İran'ın mahallî dillerinden pek çok kelime Türkçeye geçmişti.¹⁸³ X. yüzyılda Arapça, Farsça ve Türkçe yaygındı. İslamiyetten sonra İran edebiyat diline ait ilk metinler Horasan'da bulunmuştur.¹⁸⁴ XI. Yüzyılın başlarında ise Farsçadaki Arapça kelimelerin sayısı artış göstermeye başlamıştı. Türkçenin bölgenin dillerini etkilediği muhakkaktır. Ancak yazı dili haline gelememesi sebebiyle bu çok geniş kapsamlı olamamıştır. (Çünkü sonraki dönemde Selçuklular bile resmî yazışmalarında Gazneliler'i takip ettikleri için Arapça ve Farsça etkin olmuştur). Dilsel anlamda yeni Fars şiirinin Horasan da Tahiri hanedanı dönemine denk geldiğini görülmektedir. Samaniler döneminde bu daha gelişmiştir. Arapça nesir eserler Farsçaya tercüme edilerek Fars İslam kültürü şekillenmişti Bu çalışmalar neticesinde Arap ve Fars kültürünün X. Yüzyıl ile paralel şekilde yükseldiğini de görülmektedir.¹⁸⁵

Bölgede konuşulan dil fesahat derecesine göre yöreden yöreye değişiklik göstermekteydi. Örneğin Nîşâbur halkının konuştuğu dil diğerlerine oranla daha farklıydı. Nîşâbur halkının dili iyi özellikle gramerleri düzgün ve anlaşılabilir. Merv şehirlerinin diline diyecek yok, ancak ağır konuşur sözcükleri uzatırlardı. Belh'in dili hepsinin üzerinde fevkalade olduğu söylenir. Herat'ın dili kaba ve ağır, konuşurken çenelerini adeta sallarlar, ağır ve kem kum eder bir biçimde konuşurlar. Bölge halklarının dili nasıl konuştuğu ile ilgili anlatılan şu hikâye bize bir şema çizmektedir; Horasan valisi ki burada kralı diye geçer, her bir bölgeden topladığı kişi ile yaptığı sohbetten sonra; "*Nişaburluların dilinin hukuk dili, Mervlilerin dilinin hükümet dili, Belhlilerin her yere uyduğunu, Heratlılar dili için ise berbat olduğunu söyler*". Tus ve Nesa'nın dili Nişabur'a yakın, Serahs ve Ebiverd'in Merv'e benzemektedir. Bu olay bize bölgenin dilinin fasihliği konusunda bilgi verir.¹⁸⁶ Dolayısıyla dilin işlevi özellikle

¹⁸² Mustafa Demir, "İslam Ortaçağ'ında İran bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum 2007, s. 257.

¹⁸³ Lombart, s. 137; Piyadeoğlu, s. 72.

¹⁸⁴ Lombart, s. 74; Çetin, s. 234-240.

¹⁸⁵ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 243-244.

¹⁸⁶ Mukaddesi, s. 295-296.

X. Yüzyılda Samanilerle birlikte Farsça'nın yükselişine ile belirginleşmektedir. Bu dönem itibariyle yeni bir kültürel ve ilmi cazibe bölgesinin de Samaniler hakimiyetindeki şehirler olduğu görülmektedir.¹⁸⁷

2.2.4. Horasan'da Sınıfsal Yapı

İran'da askeri, aristokrasi, feodal sınıfın yanı sıra, sınıfların oluşumu, IV. Asrın sonuna doğru değişirken, bunların yerine üçüncü bir sınıf olan memurlar sınıfı meydana gelmişti. Bunların reisleri, ruhanilerin ve askeri aristokrasinin reisleriyle birlikte hükümdarın tahtının yanında yer almaya başlamıştı.¹⁸⁸ İran coğrafyasında Horasan bölgesinin daima özerk bir şekilde yönetilmesi sosyal yapıya da yansımış, sınıflar bir anlamda bu yapı üzerinden şekillenmişti. Arapların Horasan bölgesine gelmesi ile sosyal yapı da bir değişimle birlikte sınıfsal bir değişimin de olduğunu görülür. Her ne kadar Araplar başlangıçta askeri garnizonlar kurarak halkın içine karışmasalar da bunun çok fazla sürmediğini, kısa sürede yerli halk ile Arapların karıştığını görülmektedir. Araplar da kabilevi bir düzen ve asabiye var iken, Horasanlılarda ise sınıfsal bir hiyerarşi mevcut idi. İslam'ın eşitlikçi anlayışı sosyal yapıda yeni bir değişim getirip, Arapları etkisi altına almıştı. Dolayısıyla Araplardaki bu değişim Horasan sınıfsal yapısı üzerinde de önemli etkiler yaptığı görülmektedir.¹⁸⁹

Horasan'da her ne kadar sınıf ayırımı mevcut değilse de, görevli memurlar ve halk ekonomik-toplumsal konumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer alıyordu. Ayrıca kişilerin sosyal mevkileri saraydaki durumlarına ve kazançlarına göre de değişiklikler gösterebiliyordu.¹⁹⁰ Bu bağlamda memur, asker, din adamlarının yanı sıra toprak sahibi olan asillerle sınıfı dihanları da görülmektedir.

Bir sosyal sınıf olan Horasan dihanları Parthların sonu ile Sasanilerin başlangıcında çıktıkları görülür. Bunlar İran dihanlarından farklı olup, sanat ve ticaretle yakinen ilgililerdi. Bu durum onların müteşebbis bir ruha sahip olmalarını sağlamıştır. Nitekim bu dihan ailelerinin Horasan ve Orta Asya'nın şehir, kasaba ve köylerine de dağıldıklarını görülmektedir. Ayrıca bu ailelerin temsilcilerinin vatan topraklarından uzakta hatta İslam âlemi sınırları dışında etken bir şekilde, tüccar, murabahacı, elçi ve

¹⁸⁷ Demir, "İslam Ortaçağ'ında İran bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", s. 258.

¹⁸⁸ Barthold, s. 18; Daniel, s. 19.

¹⁸⁹ Daniel, 20.

¹⁹⁰ Barthold, s. 18; Daniel, 19.

memur sıfatıyla buldukları gibi¹⁹¹ Horasan sınırları içerisinde bu sınıfın mahalle ve pazar eşrafı ile her çeşit şeyh, pir, reis unvanlarını taşıdıklarını kendi kendini idare ettikleri görülmektedir. İslam'ın Horasan'a yerleşmesinden sonra da Dihkanların sosyal pozisyonlarını koruduklarını görmekle birlikte, değişen sosyal yapı neticesinde Dihkanların hâkimiyetleri giderek ortadan kaybolmuştur.¹⁹²

Horasan'da sosyal sınıfın diğer unsurunu ise ulema, edip ve müderrisler meydana getiriyordu. Bu sınıfın kalabalık olması ve halk üzerindeki etkilerinin olması nedeniyle bir anlamda idari kadronun tamamlayıcısı durumundaydılar. Bu gruba en yakın sınıfı ise imamlar ve şeyhler oluşturuyordu. Hanefî ve Şaffîler cemaat reislerinin, Şiiler de nakiblerin idaresi altında toplanmaktaydılar. Her kesimle yoğun münasebeti olan Ulemanın, halkın üzerinde oldukça etkenleri hissedilmekteydi. Bu durum ulemaya bir ayrıcalık sağlayabiliyordu. Sosyal yapının içerisinde En alt sınıf olarak da ayyarlar görülür. Bu sınıf İlk zamanlarda “*güçsüzlerin koruyucusu, civanmert, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever*” olarak görülürken, daha sonra bu özelliklerini kaybetmeye başlarlar, özellikle otoritenin zayıf zamanlarında sosyal düzene çok fazla zarar verdikleri görülmektedir.¹⁹³

2.2.5. Horasan'da Şehirlerde Sosyal Hayat

Şehirler bir bölgedeki medeniyetin sergilendiği mekânlardır. Şehirler çeşitli zanaat kollarının olduğu ve bundan dolayı insanların her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı yerlerdir. Sosyal hayat insanlar arasında en yoğun şekilde de inşa olunan bu şehirlerde cereyan etmekteydi. İnsanoğlu, tarihi süreç içerisinde bazı etmenlerin etkisiyle yerleşik hayata geçmiştir. Bu yerleşim yerlerinin gelişmesi ve genişlemeleri sonucu şehirler doğmuştur.¹⁹⁴ Şehirlerdeki sosyal hayat ekonomik gelişmişlik ile paralel düzeyde olmaktadır. Şehirdeki sirkülasyonu ve buna bağlı olarak gelişen bir tüketim şehirlerdeki sosyal gelişmelere sebep olmaktadır. X. Yüzyıllarda İslam dünyasında birkaç yüz orta büyüklükte şehir ve on beş kadar başkent vardı. Bu şehirlerde her ülke ve milletin ürünleri ve kültürel kimliği kendini gösteriyordu. Böylelikle sosyal hayatın canlılığı

¹⁹¹ Frye, The Heritage of Persia, s. 233-234.

¹⁹² Zahoder, s. 510; Lombart, s. 202; Frye, The Heritage of Persia, s. 233-234.

¹⁹³ Piyadeoğlu, s. 79.

¹⁹⁴ Muammer Gül, İslam Şehrinin Doğuşu, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Aralık, 2001. s.79; Demir, s. 156.

kendini gösterebilmekteydi.¹⁹⁵ Samaniler döneminde âlimlerin himaye edilmeleri ile Samani şehirlerinde bir kültürel akışın olduğu görülmektedir.¹⁹⁶

Tarihçiler İslamiyet öncesinde İran'da görülen şehir modellerini başlıca üç grupta toplamaktadır. Çok köşeli bir surla çevrilmiş şehirler. Birbirini dik olarak kesen, ızgara tarzında bir yol düzeninin görüldüğü şehirler. Yuvarlak bir sur formuna sahip şehirler. İslamiyet öncesinde şehirlerin büyük çoğunluğunda tapınak şehrin merkezinde yer alırken, İslam fetihleri ile birlikte şekillenen şehir yapısında aynı şekilde cami de şehrin merkezinde yer almaktaydı.¹⁹⁷ Horasan coğrafyasında ve şehirler biçimsel olarak üç kısımdan meydana gelirler. Şehirler, kuhendiz (hisar), şehrin ana kısmını oluşturan şehristan ve şehrin dış mahallelerini oluşturan rabazdan (birun) meydana gelmekteydiler. Genellikle Cuma Mescidi, hükümet ile ilgili binalar ve halka ait bazı yerleşimler kuhendiz içinde yer alır, bir sur ile çevrili bulunan bu hisar, kapılar vasıtasıyla şehrin merkezi durumunda bulunan ve sosyal hayatın canlılığını gösteren şehristana açılırdı. Şehrin üçüncü kısmını ise tarla, bahçe ve bağlardan oluşan rabaz oluşturmaktaydı.¹⁹⁸ Şehirleşmeye değinilmesinin ardından, sosyalleşmeye geçmeden Horasan insanının yapısı bilmek, bu sosyal yapının nasıl şekillendiğini daha iyi göstermesi bakımından burada değinilmesine gerek görülmüştür.

Horasan'da insanların yapısı, karakteri coğrafya, iklim ve bir kavşakta olmasından dolayı farklı bölgelerle doğan etkileşimle şekillenmişti. Dönemin kaynaklarının göre, Horasan insanları kusursuz zanaatkâr olup, mükemmel bedenleri, uzun boyları ve güzel hatları ile göze çarparlar. Horasan'da cesaret, güzellik ve soyluluklarıyla tanınmış öyle insanlar vardır ki, bu alanda kendileriyle yarışılmaz, onlar özellikle Bermekiler kimsenin erişemeyeceği yüce bir seviyede dururlar.¹⁹⁹ Ramazan Şeşen hocanın eserinde ise “*Horasan düşmanların en kuvvetlisi, en kalın boylusu, belalara en çok sabredeni, rahata en az alışkın olan, Türkler karşısında kalkandır.*” İfadeleri kullanılır.²⁰⁰ Abdulhalik Bakır; Haşimoğullarının özelliklerinden bahsederken, Horasan ile bir karşılaştırma yaparak şöyle der “*Erkek çocuk doğurma olgusunun Horasan halkı*

¹⁹⁵ Mazahari, s. 218; Lombart, s. 167.

¹⁹⁶ Barthold, s. 10.

¹⁹⁷ Barthold, s. 82; Can, s. 109-138; Semavi Eyice, “Mescid”, *İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul 1988, s. 3-4; Demir, s. 158.

¹⁹⁸ Barthold, s. 82; Daniel, s. 16; Demir, s. 159.

¹⁹⁹ Bulut, s. 83.

²⁰⁰ Şeşen, s. 268.

*dışında ülkelerden herhangi bir ülkeden veya kuşaklardan herhangi bir kuşakta yaygın olduğu konusunda bilgimiz yoktur. Erkek çocuk doğurma olayı Horasanlılarda yaygındır.*²⁰¹ İslam coğrafyacıları ise Horasanlılar için şunları naklederler. Halkı mütenasip vücuda sahip, zeki, çalışkan, güzel ahlak sahibi, cömert, cesur, hak ve adalet peşinde koşan terbiyeli nazik ve en önemlisi din ile ilme düşkün kişilerdir.²⁰²

Horasan'daki insanların mizacları sosyal hayata da yansımış onu renkli hale getirmiştir. Bölgenin sosyal hareketliliğine bakıldığında diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi Horasan'da da din Müslümanların hayatında büyük bir yer ettiğinden dolayı günün büyük bir kısmında birlikte zaman geçirmeyi gerektiriyordu. Her gün beş vakit namazın birlikte kılınması ve bu sebeple camilere gelinmesi sosyal hayatın canlılığı insanların kaynaşması açısından bir arada bulunmalarının güzel bir örneğiydi.²⁰³ Oruç ay'ı Müslümanların kendilerini en fazla birlik içinde hissettikleri aydır. Geceleri toplu kılınan teravih namazları, Kadir Gecesi'nin kutlanması ve fakirlere durumu müsait olanların sadaka vermesi şehirlerin sosyal hayatını gösteren yoğun hadiselerdendi. Yine Zekât, cemaat hayatının/sosyal hayatın temel direklerinden biri olup, insanları yerleşik hayat içerisinde cemaat ruhu ile birbirine bağlayan en önemli unsurdu. Ayrıca bu inanç üzerine bina olan vakıf sistemi ve bunun kurumsal hale gelmesi İslâm şehirlerinin en önemli ögesini oluşturuyordu. Bir ibadet olan hac aynı zamanda sosyal bir olaydı. Her yıl tekrarlanan gelen bu olay Müslümanlar arasında önemli bir bağdı. Aynı zamanda hac için hazırlanmak için gösterilen çabalar bir sosyal kaynaşmayı sağlıyordu, Yine sonrasında alınan tebrikler de bu sosyal birlikteliğin güzel örneklerini içeriyordu.²⁰⁴

Sosyal hayatı yansıtan günlük ve geleneksel bazı hususlar sözkonusudur. Horasan bölgesinde bu ayırt edici hususlar sosyal hayatın ne ölçüde renkli olduğunu göstermeleri açısından önemlidir. Otaçağda genel anlamda İnsanların modası ve sosyal konumlarını gösteren bir işaret olarak bütün erkekler sakallıdır. Kişi sakalının uzunluğu, biçimi, rengine göre güvenilir bir şekilde, bilinmeyen bir kimsenin sosyal konumu saptanabilirdi. Burjuva maviye, sarıya, yeşile veya kırmızıya boyanmış orta boylu bir sakal taşırdı. Bir aşçı veya köle oldukça kısa kesilmiş bir sakalla tanınırdı. Eşraf, tabip, kadı, müderris, imam ve serbest meslek sahipleri çenelerini çok uzun ve kar gibi beyaz

²⁰¹ A.Bakır, "Farsname", *Orta Çağ Medeniyeti'ne Dair Çeviriler-1*, Bizim Büro Basımevi, 2008, s. 215.

²⁰² Mukaddesi, s. 285-289; Çetin, s.234-240.

²⁰³ Mazahari, s.15; M. Kamil Yaşaroğlu, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 356-357.

²⁰⁴ Gül, s. 83-84; A. İhsan Yitik, "Oruç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 414-416.

bir sakalla süslerlerdi, Buna karşın askerlerin sakalları çatallıydı ve koyu güzel bir siyaha boyarlardı. Bununla insanların sosyal yaşamdaki konumları net bir şekilde kendilerini gösterebilmekteydi.²⁰⁵

Sosyal yaşamın bir nevi göstergesi olan giyim konusunda özellikle Müslüman toplum hassasiyet gösterirdi, elbette bunda dinin rolü büyüktü. Bütün özgür erkekler başlarına bir külâh giyerler, bunun etrafına renkli bir sarık sararlardı. Yalnız kölelerin sarık taşımaya hakkı yoktu, onlar keçe külâh giyerlerdi. Halk özellikle kırmızı pabuç giyer, şık kimseler ise sarı veya siyah pabuçları tercih ederlerdi. İşçiler de burjuva gibi giyinirlerdi, ancak onlarınki hazır giyimdi, genellikle renkleri lacivert oluyordu. Askerler siyah, kolları sallanan ceketler giyerlerdi, askerlerin kaba denilen bir çeşit gömlek giydikleri de görülmektedir. Sivil memurlar da göğüste geniş bir yarığı olan, kollu ve yünden durr'ah adı verilen cübbeler giyerlerdi. Kadılar, tabipler ve imamalar ise muazzam sarıklar taşırlar ve bunun üzerinde ise koyu lacivert bir çeşit eşarp olan sarıktan sonra iğnelenen ve omuzlara kadar düşen "taylasan"la örterlerdi.²⁰⁶ XI. Yüzyıldan önce seçkin ve asil erkekler beyaz ve siyah giyerlerdi, artistler, şarkıcılar, meddahlar kendi fantezilerine göre serbestçe giyinirlerdi. Köylüler ve köleler renkli giyinirlerdi. Horasan'da ilk siyah giyinen kişi Ebu Müslim Horasanidir, ondan sonra siyah giyinme şekli yaygınlaşmıştır. Nîşâbur'da beyaz giysi tercih edilir.²⁰⁷ Merv'de bilginler "taylasan"ı omuzlarına gelecek şekilde giyerler, bu giysiyi önde gelen kimselerin dışında kimse giyemezdi. Ortaçağda sakalın rengi, biçimi ile olduğu gibi giyim ile de insanların mensup oldukları sosyal tabaka anlaşılabilmekteydi.²⁰⁸

Kadınlar, dışarıya çıktıklarında renkler dışında birbirlerine benzer şekilde giyinirlerdi. Kadınlar genel olarak hafif satenden yapılmış olan çarşaf bir araya getirilmiş iyice geniş iki parçadan oluşurdu. Mazahari doğuda sadece Müslüman kadının örtünmediğini belirtmektedir. Çünkü iklim sebebiyle, zengin kibar, kibar kadınlar, tenlerinin yumuşaklığını ve parlaklığını koruyabilmek adına başlarını ve yüzlerini örtmeye dikkat ederlerdi. Ancak çalışan kadınlar peçeli değildi. İslamiyetle birlikte bu durum değişmemiştir.²⁰⁹

²⁰⁵ Mazahari, s. 82-87.

²⁰⁶ Mukaddasi, s. 288-289.

²⁰⁷ Mesudi, s. 358; Mukaddasi, s. 285.

²⁰⁸ Mukaddasi, s. 289-90; Mazahari, s. 82-87.

²⁰⁹ Mazahari, s. 73, 82-87.

Sünnet, toplumsal birlikteliği gösteren bir sosyal hadisedir. Sıcak bölgelerde hem Müslüman erkek hem de Müslüman kadının sünnet edildiği görülürken, daha ılıman ve soğuk iklimlerde sadece Müslüman erkeklerin sünnet olduklarını görülmektedir. Esasında sünnet olayı salt İslamiyetle başlamayıp, İslamiyet öncesinde de böyle bir olayın olduğu müşahade edilmektedir. Yahudi inancında da sünnetin varlığı bilinir. Bazı toplumlar ise sünneti İslamiyetle birlikte kabul etmişlerdir.²¹⁰ Mazahari sünnetin bir Sami ve Zenci âdeti olduğunu ve İran bölgesinin Farsların başlangıçta buna direndiğini söyler, ancak daha sonra Farsların da sünnet olayını uyguladığını belirtir. Sünnet olayı daima bir çeşit törenle süslenirdi. Çocuk açısından önemli olan bu olayda bütün aile bireyleri, akraba ve dostlar hazır bulunurdu. Bir nevi erkekliğe geçiş dönemi olarak kabul edilir. Bu sünnet olay gerçekleştikten sonra herkes birbirini tebrik eder. Her kesim imkânına göre bir ziyafet tertip ederdi. Zenginler şaşaalı sünnet düğünleri tertip ederlerdi. Kimi zaman bu düğünler birkaç gün sürer, bu sırada mutribler, ayı oynatıcıları, canbazlar ve meddahlar davetlileri eğlendirirlerdi. Erkekler selamlıkta eğlenirken, kadınlarda haremde söylenmesi adet olan şarkıları dinler ve ahbabları ile birlikte yer içer eğlenirlerdi. Şehzadelerin sünnet törenleri elbette farklı olurdu, bunlar çoğu zaman bir çeşit ulusal bayram şekline dönüşmekteydiler.²¹¹

Evlilik, geçmişten beri her toplumda var olan bir müessesedir. İslamiyetle birlikte Müslümanlar açısından bu müessese yeni kurullarla daha da güçlendirilerek, evlenen çiftler, karı/koca için belirli mükellefiyetler getiriyordu. İslam'a girmiş olsa bile her bölge kendi örf ve âdeti üzerine evlilik olayını gerçekleştiriyorlardı.²¹² Horasan bölgesinde de geçmişten gelen örf, adetler devam ettirilerek, evlenme yaşına gelen gençler, bir kızı beğenip seçince önce babasını kızın babasına bir ön anlaşma yapmak için gönderirdi. Aday genç kıza bir değer de mehir vaderdi. Bu tutar, zaman ve kişinin durumuna göre değişirdi. Gençlerin yıldızlarına bakılır, aileler birbirini araştırırdı. Genç kızın ailesi kaynananın tabiatını dahi araştırırdı. Eski bir Sasani âdetinin de hala yaşadığı görülür, şöyle ki; genç bir erkek beğendiği kızın evine bir demet çiçek gönderdiği görülür. Bu demet çiçeğin kabul edilmesi halinde ailenin evlenmeyi kabulünün de bir işareti sayılmaktaydı. Birkaç gün sonra genç erkeğin ailesi, genç kıza şekerler ve altın veya gümüşten bir alyans gönderirlerdi. Böylece nişanlanma olayı

²¹⁰ Salime Leyla Gürkan, "Sünnet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 156-157.

²¹¹ Mazahari, s. 63; Gürkan, s. 157.

²¹² J. Schacht, "Nikâh", *İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1988, s. 258-260.

tamamlanmış oluyordu. Bunun haricinde bir babanın oğlu evlenecek yaşa geldiğinde beğenilen kızın ailesine akrabalarından üç kişi ile gidilir, doğrudan ziyaretin sebebi söylenmeyip, ancak kızın babası sorunca söylenirdi. Kızın babası düşünmek için bir süreliğine mühlet isterdi. Böylelikle isteme olayı tamamlanmış oluyordu. Nişanlanma hadisesi yılın her ay'ı olabildiği halde, düğün için ayrılmış özel günler ve mevsimler vardı ki tahılların bol sürülerin çok olduğu dönemlere denk getirilmekteydi.²¹³

Düğün, Horasan bölgesinde de sosyal bir törene dönüştürülerek yapılırdı. Kentte veya köyde olsun bir düğün yapılacağı zaman bütün mahalle ve köy halkı davet edilirdi. Düğün arifesinde ve ondan önceki gün genç kızların evleri çok hareketli olurdu. Temizlik yapılır yemekler hazırlanırdı. Gelin öncesinde hamama götürülerek burada bakımları yapılırdı. Beklenen gün geldiğinde, güneş batarken güveyi, önünde müzik etrafında akraba ve dostları peşinde davetli kalabalığı gelinin ana babasının evine giderdi ve orada nikâh töreni yapılırdı. Mehir alınır, kadı gelir iki şahit huzurunda, gelin ve güveyin rızasının olup olmadığı tekrar sorulup nikâh kıyılırdı. Bu törenden sonra düğün alayı, arkadaşları ile çevrili güveyi önde gider, bunun arkasında süslenmiş dört katırın taşıdığı açık bir tahtı revanda gelin gelir ve etrafında gelinin arkadaşları olurdu. Bunların arkasında davetliler, bu alay arasında muzafferane bir biçimde genç kızın çeyiz takımı şeklinde biçimlenerek büyük bir şaşaa ile gelini kocasının evine götürürlerdi. Çok önceden hazırlanmış olan düğün yemekleri, davetlilerle birlikte keyif ve neşe içerisinde yenirdi. Elbette zenginlerin düğünleri farklılık arzederdi. Şehzadelerin düğünleri ise daha ihtişamlı bir şekilde gerçekleştirilmekteydi.²¹⁴

Her dönem için halk eğlenceleri sosyal hayat açısından muhakkak var olması gereken bir şeydi. Horasan bölgesinde halk eğlencelerine bakıldığında bunlar bir nevi sosyal kaynaşmayı sosyal yaşam hareketliliğini gösteren işaretlerdi. Bu anlamda hikâye ve fıkra anlatıcılığı ön planda idi, bunlar daha ziyade mizahi tarza şekillenerek, bunu yapan kimseler cami avlusunda toplanan halkı eğlendirirlerdi. Bayram kutlamaları da bir nevi eğlence mesabesinde gösterilebilir, gerek eski bayramlar ve gerekse İslami dönemde ortaya çıkan bayramlar sosyal birer tören şeklinde olup, tüm toplum tarafından kutlanıyordu. İslami döneminde de İskit, Kuşanlar, Parthlar, Sasaniler bayramları kutlanmaya devam edildi. Müslümanlarda bu bayramlara katılır severek kutlardı. Bu

²¹³ Mazahari, s. 63.

²¹⁴ Mazahari, s. 57-62; W. Heffening, "Düğün", *İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1988, s. 261-268.

bayramlara bir de İslam'ın hediye ettiği iki bayram vardı, toplum bir bütün olarak her bir inançtan insanlar diğerinin bayramını kutlamaya çalışırdı. Sosyal kaynaşma ve beraberliği sağlayan bir diğer eğlence ve kutlama ise, cirit oyunu, at yarışları, ok yarışı ve güreş olarak göze çarpmaktadır.²¹⁵

Muhakkak ki bir toplumda sevinçler nasıl paylaşılıyordu ise üzüntüler de aynı şekilde paylaşılarak, onların etkileri en az düzeyde olmaları sağlanırdı. Özellikle doğu toplumlarında bu durum daha aşikârdı. Bu durumun en bariz örneğini bir kimsenin ölümünde görülmektedir. Bununla ilgili oluşan her türlü ritüelle toplumsal şekilde yapılırdı. Bu bağlamda cenaze törenlerinin oldukça çabuk ve debdebesiz olurdu, ölü arkasından dualar okunur, sadakalar dağıtılır, bunun dışında her yıl Perşembe günü mezarlığa ziyarete gidilirdi. Cenaze töreni sırasında, mahrem yerleri giydirilmiş ve üzerine bir çarşaf örtülmüş olan ölünün vücudu, eğer zengin bir kişi ise ipek perdeli bir sedyeye, fakir ise dört tutamağı olan tahta bir sandukaya konurdu. Cenazenin önünden hocalar gider ve bunlara yolda büyük bir kalabalık eşlik ederdi. Kadınların cenazenin arkasından gitmeleri her ne kadar yasak idiyse de, yinede buna uyulmuyordu. Alay önce büyük camiye gider cenaze mihrabın önüne yerleştirilirdi. Her camide cenaze törenine salonlar ayrılmıştı. Cenaze sosyal bir hadise şeklinde bütün toplumu bir araya getirir, ölen kimsenin ailesi açısından bir teselli haline geliyordu.²¹⁶

Sosyal bir tanımlama olan soyadlarının kullanılması X. Yüzyıldan sonra İslam uygarlığı çağında genelleştiği görülmekteydiler. Bundan itibaren bireyin yaptığı iş veya ebeveynine gibi en çok nasıl biliniyorsa ona nispet edilerek anılmaya başlandı. Doğu İran yani Horasan bölgesinde ise oğlu nispetini karşılayan an sözcüğü idi Ahmedan gibi, Köleler özgür insanlar gibi aynı nitelikte adlar taşımazlardı. Yahudiler, Hıristiyanlar, Parsiler ve diğer milletler X. Yüzyıldan itibaren çocuklarına iki önad koymayı adet edinmişlerdi ki bunların birisi yalnız kendi dindaşlarının bildikleri, yine kendi dillerinde bir önad idi. Bu adetten de görüldüğü üzere Gayrimüslimler Müslüman önadlarını açıkça kullanmaya büyük önem verirlerdi. Bu durum ise Müslümanları hoşnut bırakmaz üzücü kötü bir kullanım olarak kabul ediyorlardı. Dolayısı ile Ortaçağda yaşamı

²¹⁵ Mazahari, s. 222, 224, 230; Sargon Erdem-İbrahim Bayraktar-Nabi Bozkurt, "Bayram", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 257-262.

²¹⁶ Mazahari, s. 63-64.

Musevi, Hıristiyan veya Mecusi gibi kimselerin Ali, Muhammed isimlerini taşıyarak bir anlamda kendilerini kamufle etmekteydiler.²¹⁷

Horasan şehir hayatında Müslümanların yanı sıra Yahudilerin önemli rolü vardır.²¹⁸ Özellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan Yahudiler, daha ziyade ticaretle meşgul olmuşlardır. Onların sosyal ve ekonomik hayattaki etkisini gösteren önemli bir örnek daha önce de belirtildiği üzere Belh'in kapılarından birinin Yahudiye olarak anılmasıdır. Ayrıca Belh'in batısındaki bölgede Yahudiler'in yaşamakta olduğu başka bir şehir mevcuttur ki; Yahudiye adıyla bilinmektedir. Bu şehir özellikle Yahudi tacirlerin ticari merkezi konumundadır. Yahudi nüfusun fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiye olarak anılan şehrin adı daha sonraları Meymene olarak değiştirilmiştir. Şehirlerde rol oynayan bir diğer dini gurup Hıristiyanlardır. Gazneliler'in son dönemlerinde Nişabur'da bir Hıristiyan topluluğu bulunmaktaydı.²¹⁹ Horasan şehir hayatında Çingenelerin de varlığına rastlıyoruz ki, onlar şehirlerde yaptıkları işlerle oldukça işlevseldiler. Bakırcılık, marangozluk gibi işlerde maharet sahibiydiler.²²⁰

2.2.6. Horasan'da Sosyal Kurumlar ve Etkileri

Şehrin genişlemesini ve kalabalıklaşmasını sağlayan ona hayat veren belli etmenler vardı. Bu etmenlerden bazıları ekonomik olurken bazıları ise ilmi faaliyetlerdi. Kurulan pazar ve çarşılar aracılığıyla şehre gelenlerin sayısı bu sayede artıyordu. Diğer taraftan da inşa edilen cami/mescit, medrese, ribat, hankah ve kütüphaneler de sosyal hayata ve ekonomik yaşantısına katkı sağlamaktaydılar.²²¹

Cami/mescitlerin İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren dini ve sosyal hayatın merkezinde yer almaktaydılar. Özellikle ortaçağda bu mekânlarda her ne kadar insanların salt ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri düşünülse de bu yapıların farklı işlevlerinin olduğu bariz bir şekilde görülmekteydi. Nitekim mescitler her dönemde eğitim-öğretim, aynı zamanda devlet yönetimi için önemli bir propaganda merkezi görevini görmüşlerdir. Bir anlamda devlet kurumları olarak halkı bir araya getiren merkez olmaları nedeniyle,

²¹⁷ Mazahari, s. 51-52.

²¹⁸ Isaaah M. Gafni, "The Political, Social and Economic History of Babylonian Jewry", *The Cambridge History of Judaism*, Cambridge University Press, v.VI, New York 2006, s. 808.

²¹⁹ Gibb, s. 23.

²²⁰ Bosworth, s. 24.

²²¹ Lombart, s. 207; Can, s. 109-138

sosyal hayatta açısından da önemli merkezlerdir.²²² Cami ve mescitler gece gündüz açık olduklarından, dolayı yolcular, dilenciler ve yersiz yurtsuz olanlar burada barınmaktaydılar. Aynı zamanda bu mekânlarda dostlarını bulmak, muhabbet etmek, satranç oynamak, dedikodu yapmak içinde geliniyordu. Yine burada şairler eserlerini dinletirler, hikâyeciler ve kılıç yutucuları halkı eğlendirirlerdi. Büyük bir kalabalık camilerin avlularında gezinir, istirahat eder, her gün güneşte her akşam lambaların ışığı altında dolaşırды.²²³ Örneğin Belh'te de halkın büyük buluşma yerlerinden birisi olan Râ'ûm ve Mescid-i Ser-i Seng, sosyal ve kültürel hayat için büyük önem taşımaktadırlar. Büyük şehirlerde olan bu yapılar az da olsa küçük şehirlerde de mevcuttu. Beyhak'a bağlı Nâmîn köyünde Mescid-i Âdîne, Kesken ve Sedîr köyünde de var olduğu kaydedilen mescitler için de aynı şeyleri söylenebilir.²²⁴

Horasan'ın sosyal hayatında etken olan bir diğer kurum ise hânkâhlardı. Hân ve gâh'dan türeyen bu yerler sufilerin eğitim gördüğü ve burada faaliyetlerini yürüttükleri mekânlardı.²²⁵ Hânkâhlar insanların arasında selameti getiren bir yer olarak nitelenir. Dervişlerin sohbet ve zikir amaçlı toplandıkları, bazen kaldıkları, bazen de inzivaya çekildikleri yer olan hânkâhlar, ayrıca tasavvuf düşüncesinin insanlara aktarıldığı ve sufilerin eğitildiği mekânlardı. Tasavvuf erbabının Sufilerin bir araya gelerek birlikte sohbet ve zikir ettikleri bu yapıların oluşumu VIII. Yüzyılda ortaya çıktığı bilinmektedir.²²⁶ İlk hânkâh Basra'da açılmış kısa zamanda diğer bölgelerde olduğu gibi Horasan bölgesinde de çok sayıda hankah inşa edilmiştir. Horasan bölgesinde ilk hânkâh Nişabur'da Ebu Osman el-Hiri tarafından açılmıştır. Yine Horasan bölgesi sahip olduğu hânkâh sayısı ile tasavvuf düşüncesinin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki, XI. yüzyılda hânkâh sayısı iki yüzü bulmuştu. Bununla birlikte hânkâhların ibadet mekânı olma özellikleri ile birlikte siyasi bir özellik de taşıdıkları görülmektedir. Zira hânkâhlar, zengin-fakir, genç-yaşlı her meslek gurubundan farklı kimseleri belli bir düşünce bünyesinde barındıran mekânlardı.²²⁷

²²² Eyice, "Mescid", s. 3-4; Mazahari, s. 15.

²²³ Mazahari, s. 15; Eyice, s. 3-4.

²²⁴ Piyadeoğlu, s. 116.

²²⁵ Süleyman Uludağ, "Hankah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 42-43.

²²⁶ Baz, s. 144-145; Öngören, s. 224; Piyadeoğlu, s. 117.

²²⁷ Hüseyin Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, çev.

Hikmet Soylu, Anka Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001, s. 40-50; Uludağ, "Hankah", s. 43; Piyadeoğlu, s. 87.

Horasan'ın zengin hânkâh varlığı bölgenin sosyal hayatının derununa tesir etmekteydi. Bölgede hânkâhların en zengin olduğu merkez her konuda ön planda olmayı başaran Nîşâburdur. Nîşâbur haricinde Serahs, Beyhak, Tus ve Herat'ta da hankahların varlığından bahsedilmektedir. Başlangıçta Hânkâhlar genel olarak bir avlu etrafında birkaç odanın yer alması şeklinde inşa edilmişken, zamanla bunların yanlarına kütüphane, misafirhane, tabhane ve şifahane gibi birimlerde eklenerek farklı işlevlerin icra olunduğu mekânlara dönüştükleri görülmektedir.²²⁸

Sosyal bir mekân olarak, İslam coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtları, kümbet, makam, meşhed, buk'a kübbe ve revza gibi isimlendirilen yerler de bireysel veya toplu bir şekilde özel günlerde veya normal zamanlarda ziyaret edilmekteydi.²²⁹ Mazahari türbelerin, kutsal yerlerin, tarikat şeyhlerinin mezarlarının ziyareti ve bir cesede ait olmamak şartıyla her türlü kutsal kalıntıya tapınmanın X. Yüzyıldan başlayarak çok yayılmış adetler haline geldiğini söyler. Bu dönemle birlikte birdenbire, İslam ve İslam öncesi velilere ait kutsal eşyaların gösterildiği meşhedlerin ortaya çıktıklarını belirtir. Doğunun bütün tanrıları ve bir ziyaretçi kalabalığının saygısını görmeye başladıklarını, Budist velileri, Mitra dinin, Zerdüştlüğün, Sabiiliğin, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın hatta Manihesitliğin kutsal kişileri yavaş yavaş Süryani, İrani veya Yunani adlarla İslamiyet'e girdiklerini ve bunun iyice sömürüldüğünü ifade eder.²³⁰

Bir sosyal kurum olarak Hamamlar Ortaçağda insanların bir araya geldikleri bir diğer önemli merkez olarak görülmektedir. Hamam tarihine bakıldığında çok eskiye dayanmakla birlikte İslamiyet'in yayılması ile birlikte bir hamam kültürünün oluştuğu ve yaygın bir hale geldiği görülür. Horasan'da şu veya bu hastalığı iyileştirmekle ün salmış, gidenleri kabule hazır birçok hamam bulunmaktaydı. Şehirlerde her sokakta bir veya iki hamam olmakla birlikte en küçük köylerde dahi caminin yanında bir hamam bulunurdu. Erkeklerin yanı sıra kadınlar da kendileri için açılan hamamlara giderek burada hem vakit geçirir hem de bakımlarını yaparlardı.²³¹

²²⁸ Baz, 144-145; Öngören, s. 224.

²²⁹ İsmail Orman, "Türbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXXI, İstanbul 2012, s. 464.

²³⁰ Mazahari, s. 37.

²³¹ Mazahari, s. 80; Semavi Eyice, "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XV, İstanbul 1997, s. 402.

2.2.7. Horasan'da Sosyal Yapıyı Etkileyen Faktörler

Sosyal hayatı etkileyen ve adeta yaşamı felç eden bazı unsurlar vardı. Bunlardan en önemlisi bölgedeki otoritenin zayıf düşmesiydi. Merkezi otoriteyi zayıflatan en önemli unsurlar ise savaşlar ve taht mücadeleleriydi. Farklı siyasi otoritelerin ortaya çıkması ve herkesin beslemek zorunda olduğu bir ordusunun bulunması halk üzerindeki vergi yükünü daha da arttırdığı gibi sürekli savaş hali, şehirlerde ve özellikle köylerde büyük yıkıma neden olmaktaydı. Bu durumun getirdiği kargaşa hali de sosyal düzeni etkileyen bir etmendi. Bu aynı zamanda bölgede ekonomik zorlukların, hatta kıtlıkların baş göstermesine neden olmaktaydı. Savaş halinin getirmiş olduğu ekonomik sarsıntı halktan birkaç kez haraç alınmasına halkın zayıf bir hale gelmesinde en büyük etkendi. Hadiseler bir zincirin halkaları gibi birbirini etkilemekte ve bir fay hattı gibi tetiklemekteydi. Dolayısıyla siyasi otorite zafiyeti halkın ekonomik ve sosyal çöküntüsüne neden olurken, diğer olayların sebebi olup, şehirdeki dini zümreler veya mahallelerin birbirleriyle çatışmasına neden olmaktaydı.

Sosyal düzenin bozulmasına zaman zaman şehrin hâkimleri de sebep olabiliyordu. Şehirde farklı emirlere bağlı iki gulam arasında çıkan bir kavga sonu gelmez yağmalarla ve ölümlerle sonuçlanabiliyordu. Horasan'da çok fazla olan bu tarz toprak sahipleri Dihkanlar, bazı bahanelerle bir şehri yağmalayabiliyor ve bu yağma daha sonra iki şehir arasında çatışmaya bile dönüşebiliyordu. Bir başka faktör ise Horasan bölgesinin dini ve mezhep varlığının çeşitliliğiydi. Bu durumun mezhepler arasında çatışmaları doğurduğunu görülmektedir. Şiiler ile Kerramiye mensupları, Şafîiler ile Hanefîiler arasında, her bir şehirde bir gurup ile diğeri arasında kavga, mücadele olağan bir hale gelmişti. Dolayısıyla diğer faktörlerle birlikte bölgenin dini ve etnik çeşitliliğinin getirmiş olduğu çatışmalar sosyal yıkıntıya, toplumsal huzursuzluğa neden olmaktaydı.²³²

²³² Mukaddesi, s. 285-286; Piyadeoğlu, s. 141-143.

BÖLÜM 3: HORASAN'IN DİNİ YAPISI

3.1. Din

3.1.1. Din kavramı, Kaynağı ve Fonksiyonları

Din, yemek-içmek, emniyetini sağlamak ve neslini devam ettirmek gibi fitri bir duygu olarak kabul edilir. Din konusunda filozofların öne sürdükleri bazı düşünceler şöyle; Schlling'e göre "Din, bizim varlığımızın mutlak varlıkla olan birleşmesidir, Schleiermacher; "Din bağımlılığımızın mutlak duygusundan ibarettir". Max Müller, "Din kavranılmayanı kavramak, anlatılmayanı anlatmak için yapılmış bir çaba" der. Felicien Challaye; İnsan yaşamının bağlı olduğu engin gerçeği her zaman tanımaya çalışmıştır. Onun karşısında daima bazıları kişisel, bazıları ortaklaşa, yani tapınıyla ilgili olan davranışlarıyla bir takım heyecanlar duyduğunu ifade etmektedir.²³³ Durkheim, dini," kutsal varlıklarla ilgili her türlü ibadet ve itakatlardan meydana gelen toplu bir sistemdir". Kant " İlahi emrin bilinmesi tanınmasını gibi insanın bütün vazifelerini din olarak kabul etmiştir. ²³⁴ Kur'an din Allah'tan bir vasiyettir, bir farizadır derken, yine bir hadis'te de dinin nasihat olduğu belirtilir.²³⁵ Din insanın kendisinde bir anlam bulmasının sonucu olarak tuttuğu bir yol, Hayata mana vermeye çalışan insan bunu kendisinden daha üst ve onu kutsayarak ulaşmaya çalışır. Din duygusunda sonsuzluk duygusu, dinde sonlu ile sonsuz arasında kurulmuş bir bağıdır şeklinde de ifade edilebilir.²³⁶

Din kelimesinin kökenine bakıldığında hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte Arami-İbrani bir kelime olduğu belirtilmektedir. Din kelimesinin çoğulu edyandır. Bu kelime Arapçada muhtelif yerlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. En çok kullanılan ceza, mükâfat, hüküm, hesap, itaat, adet, kanun, şeriat, mezhep, ibadet ve millet şeklindedir. Bu kelimeler bir bütün şeklinde din kavramının anlamını vermektedirler.²³⁷

Dinlerin kaynağına bakıldığında; ilahi dinler vahye dayandıklarından dolayı dinin ortaya çıkışını da buna dayandırmaktadırlar. İslam'a göre din fitridir; insanın yaratılışıyla

²³³ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1994, s. 213.

²³⁴ Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya 1990, s. 27-28.

²³⁵ "En-Nisa, 11-12", Suat Yıldırım, Kur'an-ı Hâkim ve Açıklamalı Meali, Define Yayınları, İstanbul 2012, s.76-77; Müslim, İman, 95, http://www.muhammediye.net/index.php?catid=24:ksa-oeguetler&id=365:din-nasihatr&option=com_content&view=article, 08.04.2013.

²³⁶ Challaye, s. 213.

²³⁷ Öztürk, s. 200.

birlikte ortaya çıkar. Diğer kutsal kitaplara göre de dinin kaynağı ilahidir, Dinin kaynağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüş, bunlar özellikle 19. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmıştır. İleri sürülen her görüşün kişinin sahip olduğu felsefi görüşün, dinin kaynağını açıklanmasına yansması şeklinde olduğu görülmektedir. Buna göre; Tylor dinin kaynağının animizm olduğunu, atalara tapınma, fetişizm ve büyü gibi inançların ondan doğduğunu ileri sürerken, Herbert Spencer, din kaynağını özellikle ilkel kabile dinlerini atalara tapınma olduğunu ileri sürmektedir. Smith ise dinde evrimi totemcilikten başlatır. Emile Durkheim, dinin kaynağını sosyolojik temele bağlar, Max Müllere göre dinin kaynağı tabiat olaylarının insana verdiği korkudur.²³⁸ Mitolojilerin dinlerin evveliyatlarını oluşturabildikleri hususu da göz önünde bulundurulur. Gerçekte yaşayan mitoloji bir külte bağlıdır ve bir dini davranışı doğrulamaktadır der Mircea.²³⁹ Dolayısıyla daha Güçlü bir objeden etkilenen insanın onun etkisi altına girmesi ve ona ihtiyaç duyması kendisine bir din adetmesi ihtiyacı doğurur.²⁴⁰ Yine din kaynağı şeklinde gösterilen bazı dinsel buluntular sözkonusudur. İlk insanın avcılık yaparak geçinmesi ve ona yüklediği bir dinsel anlam olduğu görülmektedir.²⁴¹

Dinin en temel fonksiyonu “Mutlak Yaratıcı” fikridir. Peygamber, İlham/vahiy, kitap, inanma dinde mutlak olup tartışılmaz, bunların bir inancın amentüsüdür. Dinin inanca ve sosyal hayata yönelik bir takım değişmez kuralları vardır. Bunların bütün dinlerde ortak olduğu görülür. İnanca yönelik olan kurallar daha ziyade bireyin kendi dünyasında şekillenirken, sosyal hayata yönelik kurallar toplumun bütününe kapsıyor. Ölüm sonrası hayat en eski dinlerden itibaren dinlerin temel bir fonksiyonu olarak göze çarparmaktadır. Bunun kanıtı olarak kırmızı toprak boya kullanımıyla kanıtlanmış gibidir. Bu boya ritüel anlamında kanı ikame eder yani hayatın simgesidir. Mezarlıklar ölümden sonraki hayatın kesin kanıtlarıdır. Yine kalıntılar, yer yön işaretleri, kible bütünü ile ahiret inancını göstergeleridir.²⁴²

²³⁸ Cilacı, s. 39; Öztürk, s. 201-202; Challaye, s. 11.

²³⁹ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, Mehmet Aydın, Din bilimleri Yayınları, 3. Baskı, Konya 2004, s. 78.

²⁴⁰ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 61-63.

²⁴¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, Kabalcı Yayınları, 3. Baskı, Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012, s. 18, 59, 64, 70.

²⁴² Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, s. 23, 25.

3.1.2. İhtiyaç Olarak Din

Bir dine inanmanın nedenlerine bakıldığında öncelikli olarak insanın fitratında bunun bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Zira insanın varlığını korunma düşüncesi insanın bütün hayatı boyunca gözetmekle kalmaz, aynı zamanda ölümlü yok oluş düşüncesi yüzünden ızdırap çekmesine ve arayışa iterek, insanın fitratında var olan ebedileşme duygusu için çabaya sevk eder. Hayatın kısa bir süreliğine yok olacağı düşüncesine isyan etmesine neden olabileceği belirtilir. Böylece insan bu yok oluş düşüncesinin nahoş ve aşağılatıcı olarak gördüğünden onu kabul etmez. Dinlerin çoğunluğu varlığın tümünün veya bir parçasının ölümden sonra da yaşayacağını belirttiklerinden dolayı bu durum insan için bir teselli olmaktadır. Bu nedenle insan bir dine inanarak kendi varlığını korumanın peşindedir. Bir dine inanmanın bir diğer nedeni ise insanın kendini bir şeye ait hissetmesidir. Dinler de bu aidiyet hissini insana bahşederler, bu gerek dindaşlar arasında aynı inancı paylaşmanın verdiği huzur, yardımlaşma ile insanın kendini sahipsiz hissetmeme duygusunu vermesi ve gerekse bu aidiyet duygusu ile birlikte alınan hazlardır.²⁴³

Öztürk'ten akatarıldığına göre inanma fenomeni de insan hayatının diğer fenomenleri gibi, temelini insanın varlık yapısında bulur, dolayısı ile din bir ihtiyaç sonucu insanda belirmiş, insanın kimliğinin oluşmasında en önemli faktördür demektir.²⁴⁴ Mircea Eliade, "Kültürün en arkaik seviyelerinde bile, insan olarak yaşamak, bizatihi dini bir faaliyettir" diyerek dinin insan hayatında kapsadığı öneme vurgu yapar.²⁴⁵ Eski kültürlerde insan, günlük yaşamı, cinselliği ve beslenmeyi bir kutsallık içerisinde yapmaktaydı.²⁴⁶ İlk zamanlardan beri yapılan, ayinler, ritüeller göstermektedir ki toplumlarda din en temel ihtiyaçtır ve bunlar kişinin kendisini iyi hissetmesinin, hayatı daha da mükemmelleştirmesinin araçlarıdır.²⁴⁷

3.1.3. Sosyal Hayatta Dinin Etkisi

Din, bireysel yaşandığı gibi insanlar arasında cereyan eden sosyal bir hadise de olmaktadır. Tarihin her diliminde dinin bazen iyi bazen kötü etkileri olmuştur. Evreni az

²⁴³ Challaye, s. 11.

²⁴⁴ Öztürk, s. 204.

²⁴⁵ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 8.

²⁴⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 53-55.

²⁴⁷ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 116-118.

çok tanımayı amaç edinen din, uzak bir geçmişte insan düşüncesinin ilerlemesine yardım etmiştir. Çeşitli toplumlarda, din ilgi çeken bilimsel araştırmalar yapılmasına yol açmıştır.²⁴⁸ Yine din sosyal bir müessese olarak, o dine inananlara ortak bir davranış biçimi vermektedir. Her toplumda gelenek ve göreneklerin kaynağı dindir. Bu anlamda din birçok müessesenin oluşmasında da en önemli etkindir. Sosyal düzenin sağlanmasında, neslin devamı ve bununla aile ve medeni hukukun oluşmasında etkindir. Birlik ve ayrılık konusunda da dinin rolü görülmektedir. Zira milli kimliğin oluşmasında ve meşruiyet aracı olarak da din gücünden istifade edilmiştir.²⁴⁹

Din sosyal hayatta insanlar arasında paylaşımı, birlikte yaşama, kanaat duygusu kul hakkının yenmemesi gibi duyguların gelişimi ile sosyal hayatta bazen teşvik edici olmuş, bazen de müeyyideler getirerek müesseseleşmiştir. Dini ekollerin her yerde psikolojik sebeplerle ortaya çıktığını belirten Birûnî, her yerde avam dini ile havas dini arasında farkın olduğunu belirtirken, dinin sosyal hayata yansımalarını vurgulamıştır. Sosyal hayatta görülen din dışı hareketler dahi dinin özüne dönüş için yapılan hareketler kapsamındadır. Yontma taş devri avcılarının veya Budist bir rahibin tecrübelerinden oldukça farklı bir takım tecrübelerin, modern kültürel hayat üzerinde hiçbir tesirinin olmadığı söylenemez.²⁵⁰

Şehir ve şehir hayatının düzenlenmesinde dine göre bir planlanmanın olduğu bir gerçektir. Din algısı şehri dolayısı ile sosyal hayatı şekillendiren en önemli öge olarak görülür. Bireysel, kültürel ritüellere dini bir boyut kazandırılarak, sosyal bir etki oluşturulabilir. Bir cemaate yeni giren bir birey, sünnet veya ad olayları bu türden bireysel olayların sosyal dini bir olaya dönüştüğünü göstermektedir.²⁵¹ Sosyal hayata dinsel kurallar yön verir, Kabilenin ahlak kurallarını, yaşam, dini törenler, kurban kesmek gibi sosyal bir payeye dönüştürebiliyordu. Sosyal hayatta görülen dinsel simgeler milletlerin, toplumların zihinlerine vurulan birer damga olup, onların yaşam biçimleri bu minval üzere şekillenir. Dinin ve kutsalın coğrafya üzerinde etkisine binaen kutsal coğrafyaların, mekânların varlığına müşahade edilmektedir. Buna örnek olarak; Gözde bir milletin çiftçilerini takdis etmek için vad edilmiş “Kenan” Allah’ın seçtiği kutsal yer olarak belirtilmiştir. Yükseklik ve ulaşılamayan noktalar, belli merkezler

²⁴⁸ Challaye, s. 216.

²⁴⁹ Nimet Yıldırım, *Ardavirafname*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s. 30.

²⁵⁰ Barthold, s. 94-95; Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 15, 98.

²⁵¹ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 101-103, 116.

kutsal dağ veya kutsal mekânlar, Müslümanlar açısından Kâbe gibi mekânlar kusallık ve dininin bu anlamdaki önemine işaret olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla bu kusallık insanda mekân algısı ve bunun sosyal hayatına yansımaları olduğu görülmektedir. Mekâ gibi bireyin ve toplumun hayatında zaman tayinini dinsel bir şekilde olmaktadır. Zamanın taksim edilmesi ve her bir zaman dilimi için ayrı bir kusiyet atfedilmesi dinin insanın hayındaki rolünü yansıtmaktadır. Bu durum her din, coğrafya ve toplumda farklı bir şekilde belirir. Bunlar topluma yansiyarak sosyal yapıyı şekillendiren unsurlardır. Dolayısıyla din, sosyal hayatı düzenleyen en temel olgudur, Mabetler, ayinler, ritüeller, dinsel şöenler sosyal hayatı meydana getiren temel olaylardır. Dolayısıyla bugünkü insanın yaşam stili hala zihnine kodlanan din-kültürel bir yaşantısının yansımasıdır.²⁵²

3.2. Horasan Bölgesinde Yer Alan Dinler

Horasan, dini bakımdan Hicaz bölgesinden farklılık arz etmemesine karşın, belirtildiği üzere Arapların bu dinlere (Zerdüştlük, Mazdeizm) aşına oldukları görülmektedir. Zira Araplar içerisinde Mani, Mazdeizm ve Zedüştlüğe inan kimseler bulunmaktaydı. Özellikle Temimi Arapları arasında Zerdüşti müminlerde vardı.²⁵³ Horasan bölgesinde başta semavi dinler olan Yahudilik ve Hıristiyanlık'ın yanı sıra Nasturilik, Zerdüştlük (Mecûsîlik), Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi din ve mezheplerin bulunduğu bahsedilir. Ayrıca Sabii, Gnostik (Müdrkiye) Manihyen mezhepleri mensuplarının ve Budha mezhep müritlerinin inanç sistemlerini temsil eden sayısız tarikatlar de mevcut idi. Belh'te Greko-Budda krallığının olması bunun bir göstergesidir. Yine Belh'te Buda heykellerinin varlığı ve Budist manastır sitesi de yine bu bölgede Budizm'in bir göstergesi olmakta idi.²⁵⁴ Yahudilik semavi dinlerden bölgede yayılan dinlerden biri olup, çeşitli mezhepleri vardı. Bölgeye ilk Yahudi kabilesinin M.Ö geldiği görülmektedir.²⁵⁵ Bölgede yer alan bir diğer semavi din ise Hıristiyanlıktır. Mecusiler/Zerdüştiler de ehli kitap veya ona yakın olarak görülmüştür.²⁵⁶ Bölgede Zerdüştlüğün yanında semavi olmayan bir diğer din olarak İran'da Mithra dini görülmektedir. Hindular ve İranlılara özgü bir güneş tanrısı olan Mitra veya Mithra ışık

²⁵² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 104-106, 111, 113-114, 115, 355, 374.

²⁵³ Tahir Haremi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitapevi, Ankara 1940, s. 248.

²⁵⁴ Mukaddesi, s. 284; Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007. s. 274; Himmet Konur, Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı, *D.E.Ü.İ.F.D. S. 21*, İzmir 2005, s.7; Lombart, s. 58.

²⁵⁵ J. Neusner, "Jews in Iran", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. III/II, Newyork 1983, s. 909.

²⁵⁶ Eş-Şehristani, s. 199, 219.

ve hak tanrısıdır. Hint ve İranlıların büyük tanrısıdır.²⁵⁷ Hıristiyanlığa olan benzerliğinden Renan şunları söyler; “Şayet Hıristiyanlığın gelişmesi öldürücü bir hastalık yüzünden dursaydı, bütün dünya Mithra dinini seçerdi”. Yine semavi olmayan bir din ise Maniliktir. Mani kurucusu olup, Manilik İran ve Hint dinlerinin bileşimidir, içerisinde Budist ve Hıristiyan öğeler de vardır.²⁵⁸

Bölgenin en eski dini Zerdüştlük olması hasebiyle üzerinde daha fazla durulması gerekliliğinden hareketle burada değinilmeye çalışıldı. Hindulardan ayrılan İranlıların, büyük tanrıları Ahura Mazda'nın adıyla Mazdeizm dinini kurdukları görülmektedir.²⁵⁹ Dinlerini Mithra ile Anahita adlı iki ana tanrı üzerinde kurgularlar. Mazdeizmi oluşturan ve daha sonra kurucusunun adıyla anılan Zerdüştlüğün üzerine inşa edildiği din de bu idi.²⁶⁰

Zerdüştlüğün tam olarak nerde ortaya çıktığı bilinmese de genel kanı Horasan bölgesinde ortaya çıktığıdır.²⁶¹ Dilsel çalışmalar, buluntular ve kahramanlık öyküleri bunu destekler niteliktedir. Zerdüştlük Aryan geleneği üzerinde yükselen bir din olup, Zerdüş atalarından miras aldığı ananeyi, yeni dini bir forma dönüştürerek ortaya yeni bir anlayış, din getirmiştir.²⁶² Zerdüş'ün yaşadığı dönem olarak ise M.Ö 628-551 arasında söylenebilir. Zerdüş'ün etkinliğinin ise M.Ö önce 1000-600 arasında bir tarihte olduğu bilinmektedir.²⁶³ M.Ö. Ahemenişler'in Zerdüşlüğü kabul etmeleri, bu dinin Horasan'da uzun zamandan beri yaşadığının bir kanıtı olarak, görülmektedir.²⁶⁴ İslamiyet'ten sonra Zerdüştlüğün şehirlerden kırsala çekildiği görülür. Ancak buna karşın İslam'ın buraya girmesinden iki yüzyıl sonra bile Zerdüştlüğün bu bölgede çok kuvvetli olduğu görülmektedir. Bu bir dinden diğerine geçişte topluca eski dinin bırakılmadığını gösterdiği gibi, İslamiyet'in hoşgörüsünün ve insanların gönüllü olarak İslam'a girmelerinin beklendiği şekilde de görülebilir.²⁶⁵

²⁵⁷ Challaye, s. 105. Ehsan Yarshater, “Iranian Common Beliefs and World View”, *The Cambridge History Iran, The Land of Iran*, Cambridge at the University Press, v. III/I, New York 1983, s. 343.

²⁵⁸ Challaye, s. 107; Gabain, s. 616.

²⁵⁹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 91.

²⁶⁰ Challaye, s. 99-100; Asiye Tıǧlı, *Zerdüştlük Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 45.

²⁶¹ Asiye Tıǧlı, 99.

²⁶² Frye, s. 29. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 373.

²⁶³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 373.

²⁶⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, s. 386.

²⁶⁵ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 233-234; Balcıoǧlu, s. 242; Arnold, s. 279-280.

3.3. İslamiyeti'in Horasan'a Giriş ve Yayılışı

Horasan, İslamiyeti'in ortaya çıktığı Arap yarım adasından uzak bir coğrafyaydı. Horasan toplumsal yapısı Arap yarım adasından daha farklı bir yapıya sahipti. Bu coğrafyada Müslümanlar burada kendilerinden farklı özelliklere sahip bir toplulukla karşı karşıya gelmişlerdi. İslamiyet İran topraklarına girmeden burada yaşanan hadiseler adeta İslamiyeti'in yerleşmesi açısından uygun zemin oluşturmaktaydı. Siyasi anarşi, idari hoşnutsuzluk ve dinin devlet tekeline girmesi sonucu baskı aracı haline dönüşmesi halkın büyük tepkisine ve hoşnutsuzluğuna sebep oluyordu. Yapılan zulümler, bütün bu dini grupların devletin resmi dinine ve onun baskılarına destek veren hanedana karşı nefret beslemesine yol açmış ve dolayısıyla Müslüman Arapların buralara gelişini kurtuluş olarak görmelerine sebep olmuştur. Bütün muhtelif inanç sahipleri kendilerine din özgürlüğü ve cüzi bir vergi askerlikten muafiyet getiren bu yeni yönetim altında yaşamaya razı olmuşlardı. Çünkü İslam hukuku, müsamahakâr yaklaşımını ve cizye ödeme hakkını sadece Hıristiyanlara ve Yahudilere değil, Zerdüş ve Sabiilere, puta, ateşe ve taş tapanlara da bahşetmekteydi.²⁶⁶

Hıristiyan ve diğer din mensuplarının uğradığı zulüm ve baskılar, devletin içerisinde bulunduğu siyasi karmaşa ve üst üste gelen felaketler ve birbirleriyle çarpışıp duran dini anlayışların sinir bozucu ihtilafları, kimin ne yaptığının belli olmayan bir keşmekeşlik hali İran'da zemini hazır hale getirirmiştir. Ayrıca bu durum yeni dini (İslamiyeti) kabul etmeye hazır bir kitleyi meydana getirmekteydi. İslamiyet inanç sadeliği ve mükemmelliğiyle bütün bu keşmekeşliğe bir son verirken, aynı zamanda umut olmuş ve insanlara yeni bir ruh aşılamıştı.²⁶⁷

Bu şartlar dâhilinde Hz. Ömer döneminde başlatılan doğruya doğru genişleme harekâtı, Hz. Osman döneminde de devam ettirilmiştir. Basra valisi Abdullah b. Amir önderliğindeki İslam orduları, süratli bir şekilde Horasan'ın fethini tamamlamıştır. Hz. Osman'ın ölümü sonrasında Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında başlayan mücadele kısa süre de olsa bölgedeki İslam hâkimiyeti kesintiye uğrarken, Emeviler devleti'nin

²⁶⁶ Arnold, s. 275-276;

²⁶⁷ Balcioğlu, s. 248; Arnold, s. 275-276;

kurulması ile birlikte Muaviye tarafından Basra ve Horasan'a vali tayin edilen Abdullah b. Âmir, bölgedeki Arap hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.²⁶⁸

Horasan bölgesinin İslamlaşmasında, bölge insanının İslam'a çabuk ve kolay girmelerinin ve benimsemelerinin sebeplerine baktığımızda siyasi, sosyal ve idari etkenlerin yanı sıra İslamiyet'te var olan özelliklerin kendi dinlerinde de paralel şekline yer almasındandı. İman ve akidede sadece semboller değişmekteydi. Allah inancı, ahiret, meleklerle iman, cennet cehennem, diriliş gibi akidevi hususlarda olduğu gibi, günlük ibadetlerde dahi namaz gibi benzerlikler bulunuyordu. Hz Hüseyin'in Yezdegird'in kızı Şahbanu'yla evlenmesi bölge insanının sempatilerinin de etkisi muhakkak ki bir başka sebep olmaktadır.²⁶⁹

İslamiyet'in bölgede kolay yayılmasının bir başka etkeni bölge asilzadelerinin gördükleri müsamaha karşısında bu dini seçmeleri olmuştur. 8. Asrın sonuna doğru Belh asilzadelerinden olan Saman adında bir zatın Horasan valisi Esad b. Abdullah'dan gördüğü himayeye Zerdüştlüğü terk ederek İslamiyet'i kabul etmesi İslam'ın bölgede yayılmasında önemli bir başka etkindir. Yine büyük coğrafyacı İbn Hurdazbih'in dedesi Mecusi olup, Belh'te büyük Nevbahar ateş tapınağının önde gelen rahiplerindendi. Bermekilerden birisinin tesirinde kalarak İslam'a seçmiştir. Dolayısıyla gerek Sasaniler döneminden kalan karmaşa hali ve o dönemde yaşanan adaletsizlikler gerek dini benzerlik ve gerekse İslam öncülerinin müsamahalı bir şekilde davranmaları bölgenin İslamlaşmasında önemli bir etken olarak görülmektedir.²⁷⁰ Burada bölgenin İslamlaşmasını ele alırken bunun kademe kademe nasıl olduğunu kronoloji de esas olarak izah edilmeye çalışılacaktır. Öncelikle bölgeye İslam'ın esaslarının götürülmesi; fıkıh, Kur'an ve hadise değinilecek, ardından bölgede gelişen tasavvuf hareketi ele alınacaktır. Ardından bölgede İslam'ın yerleşmesinden sonra meydana gelen mezhepsel yapıya değinilecektir.

3.3.1. Horasan'da Fıkıh Hareketleri (Kur'an, Hadis ve tefsir Fıkıh)

Horasan bölgesinin İslamlaşma sürecinin hızlı olmasının nedeni böylesi müsait bir zeminde, yukarıda sayılan sebeplerin yanı sıra yapılan yoğun tebliğ faaliyetlerinin

²⁶⁸ Halife b. Hayat, s. 203. Belazüri, s. 584-585; Mesudi, s. 361-362; Çetin, s. 235. Gibb, s. 30-31; Yıldız, s. 43-44.

²⁶⁹ Arnold, s. 278

²⁷⁰ Arnold, s. 279-280; Frye, *The Heritage of Persia*, s. 233-234; Balçioğlu, s. 242

etkisiyledir. Bölgeye giden Fakihlerin, yani buraya İslam'ın ana esaslarını öğretmek için (Kur'an, Tefsir, Hadis) gelen tebliğcilerin önemli etkileri görülmektedir.²⁷¹ Bununla birlikte İslam'ın deruni etkisi olan ve tasavvuf hareketi şeklinde bir tebliğ anlayışının etkisi da yadsınamaz bir biçimde bölgenin İslamlaşmasında önemli derecede rol oynamıştır. Horasan bölgesine gelip tebliğ ve din eğitimi vermeye çalışanlardan ilk kişi Dehhak b. Muzahim Hilalidir. Dehhak tabiinden olup, Kufede eğitim verirken, bölgeye gelerek burada Kur'an ve tefsir eğitimi vermeye başlamıştır. Nişâbur, Belh ve Semerkand'a giden Dehhak, geçtiği bu yerlerin hiçbirinde sabit durmayıp, son olarak Belh'e dönerek, burada uzun bir süre ikamet edip, Kur'an eğitimi vermiştir.²⁷² Horasan'a gelip, Kur'an eğitimi veren bir diğer şahsiyet ise Yahya b. Yemure el-Advanidir. Kendisi büyük kar'ilerdendi. Horasan'ın birçok şehrini gezerek buralarda Kur'an eğitimi veren Yahya burada vefat etmiştir. Yine Kur'an eğitimi için Horasan'a gelenlerden biri Haricetü b. Musab Zubbedir. O hem Emevi hem de Abbasi dönemlerinde burada Kur'an hizmeti vermiştir.²⁷³

Horasan bölgesinde Kur'an eğitiminin yanı sıra bölgeye gelip, burada hadis eğitimi veren birçok muhaddis de görülmektedir. İbn Hacer el- Askalani, Bureyde b. Husubi, Ebu Berze el- Eslemi, Hakem b. Ömer, Abdurrahman b. Semüre ve Abdurrahman b. Yemure bölgeye gelerek burada hadis eğitimi verip, İslam'ın bölgede yerleşmesi için çaba vermişlerdir.²⁷⁴

Fıkıh bir din için temel teşmil eder, helal ve haramın bilinmesi ve insanlar arasında çıkan ihtilafların çözümünde başvurulan ilimdir. Bu nedenle İslam'ın yayıldığı yerlerde özellikle fakihler görülmektedir. Bunların fetva veren devlet kademesinde yer alanlarına fakih veya kadı denirdi. Fethedilen bölgelerde neye nasıl davranılacağı hususu, ibadetin yanı sıra özellikle muamelatta ki hususlar için bölgelere evvela fakihler götürülmüştür. Horasan bölgesi fethedilirken bu esnada fakihlerin de oldukları görülmektedir. Bölgede ilk fakih olarak Hakem b. Ömer görülmektedir. Ebu Miclez b. Muhammed es-Sedussi, Dehhak b. Mezahim Hilali, İbrahim b. Meymün, Ata b. Ebi Müslim el- Belhi, Haricetü b. Musab, Süleyman b. Büreyde, , Abdullah b. Büreyde, Yahya b. Ömer, Mahmut b.

²⁷¹ Mukaddasi, s. 284-285.

²⁷² Hüseyin Atvan, *ed-Dirasetü d-Diniyyet bi Horasan fi'l-Asru'l Emevi*, Beyrut, 1993, s.12-13.

²⁷³ Hüseyin Atvan, s. 42-45, 48.

²⁷⁴ Atvan, s. 85-89.

Sabit, Hasan b. Vakid gibi birçok fakih bölgede halka İslam'ı anlatmış İslamiyet'in yerleşmesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır.²⁷⁵

3.3.2. Horasan'da Tasavvuf Hareketleri

İslam mistizmi olarak bilinen tasavvuf, manevi terbiye, nefsi tezkiye eden batini bir ilim olarak tanımlanır. Tasavvufun geçmişine bakıldığında Hz Peygamber döneminde böyle bir şeyin varlığına rastlanamamaktadır. Ancak bununla birlikte bu dönemde de insanın nefsinin tezkiye eden ihlâs, zühd ve takva gibi durumların varlığı görülmektedir.²⁷⁶ Tasavvuf tarihini Hz Peygamber dönemine götürenler Ehl-i Suffa'yı buna delil teşkil ediyorlar. Yaşam biçimi olarak bakıldığında evet ehli Suffa Mescid-i Nebevi etrafında barınarak hadis ve Kur'an eğitimi aldıklarını ve başka bir işle de meşgul olmadıklarını görülmektedir. Carl Brockelmann da Sufi hayatının ehli Suffaya kadar gidilen bir geçmişi olduğunu belirterek bunların hayatın sonraları dervişane bir şekilde belirginleştiğini ifade eder. Ancak bunun sonraki dönemler için aynı şey olduğu söylenemez, bu anlamda net bir şey olmadığı görülüyor. Buna karşın Sufilerin elbetteki ehli Suffa'yı kendilerine esin kaynağı olarak almış olmaları imkân dâhilindedir. Her hareket ve ekolün krumsallaşmadan önceki oluşum sürecinin varlığı muhakkaktır.²⁷⁷ Kuşeyri, mutasavvıfların H. 200 yılından önce çıktıklarını belirtir.²⁷⁸

Tasavvuf'un ortaya çıkışına bakıldığında, diğer fikir ayrılıklarında olduğu gibi, siyasi ve sosyal olayların sebebiyet verdiği söylenebilir. Emeviler döneminde meydana gelen zulümlerden kendini arî tutmak isteyenler Allah'ın rızasını çile yolu ile bulmaya çalışarak politikadan uzak durmuşlardı.²⁷⁹ Mazahari ise sufizmin veya tasavvufun İslam karşıtlarının İslam'a mukavemet edemediklerinden bu adla İslam'a eski yaşam şekillerini soktuklarını belirtir ki ona göre İslam'ın ilk döneminde yasak olan şeyler bu yol ile İslam'a sokularak meşru hale getirilmeye çalışılıyordu.²⁸⁰ Mazahari bunu mübalağa ederek sanki şarkı ve müziğin İslam'da yasak olduğunu, bunu yapanların da

²⁷⁵ Atvan, s. 109-115

²⁷⁶ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergâh yayınları*, 9. Baskı, İstanbul 2011, s. 16-18; Çelebi, c. III, s. 416.

²⁷⁷ Ali b. Osman Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.146-147; John A. Subhan, *Sufism, Its Saints and Shrines*, Noble Ofset Press, New York 1970, s. 6-7; A. J. Arberry, "Mysticism", *The Cambridge History of İslam*, Cambridge University Press, v. 2B, New York 1990, s. 605, 610; Kara, s. 23; Brockelmann, s. 20-22 Hüseyin Atvan, s. c109-115

²⁷⁸ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, Tercüme, Hoca Sadeddin Efendi, Haz. Mehmet Günyüzlü, Yasin Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 24.

²⁷⁹ Subhan, s. 6-7; Arberry, s. 605, 610; Kara, s. 16-18.

²⁸⁰ Mazahari, s. 5-7.

İslam dışı hareket ettiklerinden varsayımdan hareketle şunları ifade etmiştir. Şarkı ve müziğin helal hale getirildiğini Karmatiler'in koro halinde şarkı söyleyerek ibadet ettiklerini sandıklarını ve hatta bazı tarikatların göğün görülen hareketinin sembolü kutsal dansı bile kabul ettiklerini belirtir.²⁸¹ Hz Peygamber'den itibaren insanların batini ihtiyaçlarını karşılayan zühd yaşam biçimi H. II asırdan itibaren yerini tasavvufa bırakmıştır. Dolayısıyla fıkıhı batin olarak bilinen bilgiler tasavvuf adı altında şekillenmişti.²⁸²

Basra'da ortaya çıkan tasavvufun önemli merkezlerinden biri ve en önemlisi de hiç şüphesiz Horasan bölgesi olmuştur. Tasavvufun diğer bölgelerle paralel bir biçimde bu bölgede çıktığı görülmektedir. Fuat Köprülü, Horasan'ın tasavvufi yapısı konusunda, *“Eski İran ananelerini göğsünde saklayan Horasan, İslâmiyet'ten sonra tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biri ve belki birincisi mahiyetinde idi”* sözleri ile değerlendirir. Yine mutasavvıfların önde gelenlerini zikreden Hucviri, Horasan tasavvufu hakkında *“Bugün Hakk'ın ikbal gölgesi Horasan'dadır. Horasan'daki mutasavvıfların hepsini saymam zor olacak. Ben sadece Horasan'da üç yüz şahıs gördüm, bunlardan her birinin bir meşrebi vardı, onlardan bir tanesinin bulunması dahi bir dünyaya kâfi gelir. Bunun sebebi, muhabbet güneşinin ve tasavvuf ikbalinin Horasan talihinde bulunmasıdır”*²⁸³ gibi olumlu ifadeler kullanır. Bu ifadeler Horasan'ın, tasavvuf açısından önemini göstermek adına açıklayıcı niteliktedir. Bunların yanı sıra Kuşeyri yazmış olduğu risalesinde bölgedeki mutasavvıflardan bahsederken bölgenin tasavvufi bir zemin açısından ne kadar etkili ve önemli olduğu görülmektedir.²⁸⁴

Horasan'da tasavvufun sosyal hayat üzerinde etkisi ve İslamiyet'in bu bölgede daha kolay benimsendiğini, İbrahim b. Edhem ile bir sarhoş arasında geçtiği rivayet edilen şu olay bize bu konuda bir fikir sunmaktadır. *“İbrahim b. Edhem yolda giderken bir sarhoşa rastlar. Adam yıkılmış, üstü başı perişan, ağzı yüzü bulaşık ve kir pas içindedir. Sarhoşluktan bu hale gelmiştir. Onun insan haysiyetiyle bağdaşmayacak bir şekilde böyle bir görüntü içinde kalmasına gönlü razı olmadığı için gidip su getirir. Sarhoşun*

²⁸¹ Arberry, s. 608; Mazahari, s. 9.

²⁸² Kuşeyri, s. 24; İbrahim Baz, “Tasavvuf Döneminin Özellikleri”, *Tasavvuf*, Ankara 2002, s. 140; Dilaver Gürer, “Tasavvuf Döneminin Özellikleri”, *Tasavvuf*, Ankara 2002, s. 139.

²⁸³ Hucviri, s. 234; Konur, s. 9-11.

²⁸⁴ Kuşeyri, s. 24-90.

elini yüzünü güzelce yıkar, üstüne başına çekidüzen verir ve uzaklaşır. Durumu görenler, ayıldığı zaman adama “Horasan zahidi ağzını yıkadı” derler.” İbrahim b. Edhem’in bu ince davranışı karşısında çok etkilenen o alkolik insan tövbe eder ve bir daha içki içmemeye karar verir. Bir müddet sonra İbrahim rüyasında şöyle bir ilahi hitapla karşılaştığı söylenir. “Ey İbrahim, sen bizim için bir ağız yıkadın, biz de senin için onun gönlünü yıkadık, yani ona tövbe nasip ettik.”²⁸⁵

Horasan’da mutasavvıfların hoşgörülü tutumları sebebiyle, önceleri eyyamcılık ve yol kesicilik yapan kimseler bile daha sonraki yıllarında önde gelen sufiler arasında yer almışlardır. Fudayl b. İyâz da bunlardan biridir. Zamanında yol kesicilik yapan bir ayyar olan Fudayl da sonradan kendine çekidüzen vermiş ve İslam tasavvuf tarihinin önemli simaları arasında yer almıştır.²⁸⁶ İsmi geçenlerin yanı sıra bu dönemin en önemli sufileri olarak, Hamdun el- Kassar, Beyazıd-ı Bestami, Yahya b. Muaz, Ebu Hafs Hadda ve Ebu Osman el- Huri’dir. Bu şahsiyetlerin halkın üzerinde ve İslamiyet’in bölgede yayılmasında önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Tasavvuf erbabının Sufilerin bir araya gelerek birlikte sohbet ve zikir ettikleri hânkâhların oluşumu ise VIII. Yüzyıla denk gelmektedir. Bu hânkâhlarda aynı zamanda diğer dini ilimlerinde verildiği ve zamanla bunların yanlarına kütüphane, misafirhane, tabhane ve şifahane gibi birimlerde eklenerek farklı fonksiyonlar icra edildiği görülmektedir.²⁸⁷

Horasan’da tasavvufun neşet ettiği ilk merkez olarak Nîşâbur ön plana çıkmaktadır. Bu bölgede ortaya çıkan tasavvuf ekolü Melâmetilik idi. Melâmeti tasavvuf ekolü dünyevileşmeye bir tepki şeklinde ortaya çıkmış hatta tasavvufu zahire indirgeyen ekollere de aynı şekilde karşı durmuştur.²⁸⁸ Bölgede Nîşâbur’dan sonra tasavvufun Herat, Merv ve Belh’e de yayılır. IX. Yüzyılda Horasan bölgesi mutasavvıflarla dolmaya başlar. Özellikle Nîşâbur ve Belh çevreleri tasavvuf hareketlerinin merkezi konumuna gelmişlerdi. Sûfliğin ve tekkelerin yayılması ile birlikte bölgedeki siyasî güçler de bu akımları zamanla tanıma yoluna gitmişlerdi.

Mazahari İslamiyet’in her yere her zaman ve kolay bir şekilde yayılmasının sebebi olarak Sufiliğin panteist etkisinin olduğunu, İslamiyet’in evrensel bir din olarak

²⁸⁵ Konur, s. 9, 11.

²⁸⁶ Hucviri, s. 164; Kuşeyri, s. 27.

²⁸⁷ Hucviri, s. 172,190; Baz, 144-145; Öngören, s. 224.

²⁸⁸ Arberry, s. 606; Reşat Öngören, “Tasavvuf Döneminin Özellikleri”, Tasavvuf, Ankara 2002, s. 164-165.

Hıristiyan, Yahudiliğin, Hindular ve Parsiler arasında saygı görmesinin altında bunu yattığını söylemektedir.²⁸⁹

Horasan'ın tasavvuf tarihindeki bu önemli yerinin bir göstergesi olarak da, bu bölgede neşet eden tasavvufi akımların öncelikle Maverannehir'e yayılması olup, daha sonra İslam âleminin diğer bölgelerinde de yayılma imkânını bulmasıdır. Zira Horasan bir kavşakta göç güzergahında olmasından dolayı bu bölgeden geçen milletler Horasan'daki akımların etkisinde kalarak gittikleri bölgelerde bu etkiyi yansıtmışlardı. Zira Horasan'a yaşayan Türkler ardından Anadolu'ya geldiklerinde bu bölgedeki tasavvuf akımlarını da beraberinde Anadolu'ya taşımışlardı. Nitekim Anadolu'da bu mutasavvuflara Horasan erenleri sıfatı uygun görülüyordu. Horasan'daki tasavvuf akımının buradan diğer bölgelere taşınmasında Horasanlılar'ın seyahat alışkanlıkları da etkendi. Dolayısıyla Horasan bölgesinde Hamdun Kassar ile birlikte ortaya çıkan tasavvuf akımı İbrahim b. Edhem'den Mevlana'ya, ondan da günümüze kadar farklı kollar şeklinde gelmiştir.²⁹⁰ Bu anlamda tasavvufi bir ekol olarak Horasan bölgesinde Melametiliğin rolü görülmektedir. Horasan bölgesinde sosyal hayat üzerinde deruni etkilerinden dolayı, bu çalışmada Melametiliğe değinilecektir.²⁹¹

3.3.2.1. Melâmetilik

Melâmet kelimesinin sözlük anlamı “kınamak, kötölemek, ayıplamak” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf literatüründe bir terim olarak bir makam ve bir tasavvuf anlayışının adı olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.²⁹² IX. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkmış bir tasavvuf düşüncesi olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde tüm İslam coğrafyasına yayılmış olan Melametiliğin kurucusu olan Hamdun Kassar'a nispetle Kassarilik şeklinde de bilinmektedir. Bu tasavvuf hareketini başlatan Horasan erenlerinden Hamdun Kassar, kılık kıyafet, tören, adet gelenek ve rutin hale gelen zikir meclisleri ile Allah'a ulaşmanın mümkün olmadığını belirterek bu şekilde hareket edenlere karşı bir duruş ortaya koymuştur. Melâmetilik bu felsefesi ile diğer tasavvuf ekollerine de sirayet etmiştir. Melâmetilik Özellikle Horasan'ın Merv, Nîşâbûr, Herat ve

²⁸⁹ Mazahari, s. 10-11.

²⁹⁰ Brockelmann, s. 20-22; Atvan, s.109-115; Konur, s. 19; Mehmed Hakan Alşan, *Horasan Erenleri*, (Melametiler, Ahiler, Bacılar, Gaziler, Abdallar), Kurtuba Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2012, s. 51.

²⁹¹ Baz, s. 144-145.

²⁹² Nihat Azamat, “Melâmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara 2004, s. 24.

Belh gibi büyük şehirlerinde faaliyet göstermiş, X. yüzyıldan itibaren Irak, Suriye ve Anadolu'ya da yayılmıştır.²⁹³

Melâmetilik XI. yüzyılda yaşamış olan Horasan kökenli Muhammed Maşuk et-Tusi sayesinde de Türkmenler arasında taraftar bulmaya başlamıştı. Horasan'daki en önemli temsilcilerinden birisi dönemin en ünlü mutasavvıflarından olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî olarak göze çarpmaktadır. Kuşeyri'nin bu konu hakkında kaleme aldığı bir risalesi de bulunmaktadır. Kuşeyri'nin bölgede oluşturmuş olduğu çizgiyi onun öğrencisi olan Ebu Ali Farmedi devam ettirmişti.²⁹⁴

Sonuç olarak Horasan'da daha ilk dönemden itibaren başlayan tebliğ faaliyetleri, Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh sahalarında kısa zaman içerisinde meyvelerini vererek bölgenin din eğitimi eksikliği giderilmiş ve bölge Müslümanları İslam'ı en sahih kaynaklardan bölgeye giden önemli İslam âlimlerinden öğrenmişlerdi. Tasavvuf hareketleri ile toplumun deruni duygularına hitap edilmiş, bu faaliyetler ile bölgenin Müslümanlaşması hızlı ve daha kolay bir şekilde olmuştur. İslamiyet bölgeye yerleşirken elbette tek düze bir şekilde olmamış, zira bölgenin İslamlaşması ile birlikte diğer bölgelerde meydana gelen mezheplerin ortaya çıkışı buraya da sirayet ederek, bu mezhepler bölgede temayüz edip yeşermişlerdir.²⁹⁵

3.4. Horasan'da Mezhepsel Yapı

Bir din doğduğu bir bölgeden bir başka bölgeye nakil olduğunda elbetki onda farklı yorumların olması doğal olacaktır. İslam hızla yayılırken farklı milletleri de bağrında toplamaya başlamıştı bu aynı zamanda sorunları beraberinde getiriyordu. Bu sorunlara verilen cevaplar ayrışınca, guruplaşmalara ve farklı fikir akımlarının ortaya çıkması ise kaçınılmaz oluyordu. Bunun elbette çok yönlü izahı olabilir salt bir yönüne odaklanmak sorunları içinden çıkılmaz bir hale soktuğu gibi, yararı olmayan bir çalışmanın da doğmasına sebebiyet vermiş olur.²⁹⁶

²⁹³ Hucviri, s. 190, 246; Ebu'l- Ala Afifi, el-Melametiyye ve's-Sufiyye ve Ehli'l-Fütüvve, Kahire 1945, s. 4-5; Öngören, s. 164-165.

²⁹⁴ Ö. R. Doğrul, *İslâm Tarihinde İlk Melâmet*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1950, s. 9; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melametilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 16.

²⁹⁵ Konur, s. 19. Brockelmann, s. 20-22 Hüseyin Atvan, s.109-115

²⁹⁶ Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, Kayihan Yayınevi, İstanbul 1978, s. 179-180; Mustafa Öz, *Mezhepler ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, 2012 İstanbul, s. 12-13.

Mezhep “gidilen yol, benimsenen görüş” anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. İslam dininin itikadi ve ameli sahadaki düşünce okulları diyebileceğimiz bu zümreler, siyasi harekete aksiyon kazandırmışlardır. Kur’an tek ve evrensel olmasına rağmen, onun Müslümanlar tarafından anlaşılan, yorumlanan ve yaşanılan biçimi, coğrafi, siyasi, tarihi sosyal ve kültürel anlayışlara göre değişmekteydi. En temel esas insan ve onun ne anladığıdır. Dolayısıyla insanlar ve milletler İslamı kendi kültürel ve eski dinleri çerçevesinde idrak edip, farklı yorumlarda bulunmuşlardır.²⁹⁷

Mezheplerin doğuşuna etki eden nedenlere bakıldığında; Siyasal ayrışma olarak Hz Osman’ın şahadeti ile birlikte başlayan fikir ayrılıklarının Hz Ali döneminde daha da alevlenmesi sonucu farklı biçimlerde fırkaların ortaya çıkmasıyla görülmektedir. Daha öncesinden biriken olayların Hz Ali döneminde patlama noktasına gelmesi de söz konusudur. Ekonomik olarak İslam dünyasının genişlemesi ekonomik refahın da gelişmesi ile paralel biçimde olmuştur. Bu durum toplumsal değişimleri de kaçınılmaz kılmış, toplum kabına sığmaz olmuştur. Bir diğer etken farklı din ve kültürler İslam toplumunun potasında erirken, elbette eski kültür ve inançlarının etkisinden kurtulabilmiş değillerdi. Eski din mensupları, kendi dinlerini terk edip İslam’ı kabul etmelerine rağmen, eski inançlarından tamamıyla ayrılamadıklarını ve bunların etkilerinden kurtulmayı başaramadıkları görülmektedir. Çünkü bir insanın eski inancını, zamanla fikrinde ve ruhunda yer edip, bütün benliğini saran akideyi, her ne kadar batıl olsa, bir anda terk etmesi kolay değildi. İşte bu sosyolojik ve psikolojik gerçekten ötürü bu yeni Müslümanlar, bilerek veya bilmeyerek, iyi veya kötü niyetle eski akidelerinden bir kısmını İslam’a taşımış bu fikirler Müslümanlar arasında yayılmıştı. Ayrıca dini getiren Peygamber’in yokluğu ve giderek dinin doğduğu zamandan ve mekândan uzaklaşılması herkesçe farklı teviller şeklinde yansımaktaydı.²⁹⁸

İslam âleminin diğer bölgeleri gibi Horasan bölgesinde de çok sayıda İslam mezhebinin varlığı görülmekte ve bu mezhepler de kendi aralarında değişik kollara ayrılmaktaydı. Bölgede hâkim unsur Sünniler olmasına karşın Şîî unsurların varlığı da küçümsenmeyecek kadardı. Şîî propagandası bölgede yoğun bir şekilde yapılmışsa da, bölgeye hâkim olan Tahiriler, Samaniler, hatta Gazneliler’in Sünni olmaları burada

²⁹⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Yayınları, İzmir 2008, s. 15, 17.

²⁹⁸ Fırlalı, s. 42-110.

Sünni mezheplerin sağlam bir şekilde tutunabilmesini sağlamıştı. Bununla birlikte Horasan'ın fethedilmesi ile bölgede başlayan tebliğ faaliyetleri bölgenin sosyal yaşantısına etki etmişti. Horasan bölgesinde dini ilimler konusunda çalışan çok fazla âlimin bulunması, mezheplerin halk üzerinde daha yoğun etkisine sebep olmaktadır. Bölgedeki ilk mezhep hareketini Haricilikle başlatmak mümkün görünse de Haricilikle beraber Mürcie, Şia ve Mutezile'nin de erken dönemde faaliyetlerine başladığını, daha sonra ise Ehlisünnet çerçevesinde bölgede Eş'arilik ve Maturidiliğin ve bunlara bağlı bir şekilde ise Hanefilik ve Şafiiliğin oluştuğunu söyleyebiliriz.²⁹⁹

3.4.1. Haricilik

Horasan'da mezhepsel açıdan ilk olarak Haricilerin varlığı görülür. Bilgi ve fikir yetersizliğinin yanı sıra kırsal alan yaşam koşullarının sinde temayüz halinin bir yansıması şeklinde görülen Haricilik, kendi yaşam biçimlerinin dayattığı bir tepkiyi şiddet ile ortaya koymuşlardı. Bu kimseler eski yaşamlarına da geri dönemediklerinden eski yaşam stillerini İslam'la formatlamaya çalışmışlardır. Bu mezhebin ortaya çıkışına bakıldığında Hz Peygamber'in vefatı ile başlayan kimin imam/halife olacağı hususu Hz Ali döneminde iyice belirginleşmiş, Müslümanlar ayrışma noktasına gelmişti. Hz Ali ve Muaviye arasında yaşananlar iki tarafı hakemliğe götürmüştü. Hakem olayında önce Hz Ali'ye hakem gönderilmesini isteyen bu gurubun, ardından arzu ettikleri gerçekleşmeyince, burada Hz Ali'yi suçlama yoluna gitmişlerdi. Hz Ali ve diğer tarafı tanımayarak ayrı bir yola saplanmışlardı. Bu nedenle kendilerine dışarıda kalan anlamına gelen Hariciler adı verilmiştir. Yaşanan bu hadise bu mezhebin doğuşu olarak kabul edilmektedir. Hatta Hz Ali'nin hakemliği kabul etmesinden dolayı kendisini tekfir etmişlerdir.³⁰⁰ Haricilik kendi içinde farklı kollara ayrılmıştır.³⁰¹

Hariciler'in ortaya çıkışları bilindiği üzere Hz Ali ve Muaviye arasında cereyan eden savaştan sonra hakem olayına gidilmesidir. Bu durumda Hariciler her iki tarafı da kabul etmeyerek kendilerine ayrı bir yol seçmişlerdir. Hariciler kendilerine kendi deyimleri ile Kur'an ve sünneti esas almışlardır bunu dışına çıkanları ise kabul etmeyerek reddetmişlerdir. Kendi çizgisinde olmayanları mürtet ilan eden Hariciler, İslam

²⁹⁹ Eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Muharrem Tan, Akademi Yayınlar, İstanbul 2006, s. 108; Fırlı, s. 180.

³⁰⁰ Ebu'l Hasen el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müslümin, İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 102; Heyet, *İslam Tarihi*, İstanbul, s. 327-329.

³⁰¹ Eş-Şehristani, s. 106-107.

tarihinde onarılmaz yaralar açarak birçok katliamlar işlemişlerdir. Nehrevan da yapılan savaşta Hz Ali Haricileri ağır bir yenilgiye uğrattınca³⁰² bu yenilgiden ancak 10 kişi kadar kimse kurtulmuştur. Ardından Hariciler buradan Kuzey Afrika ve İran'a İslam dünyasının çeşitli bölgelerine, VIII. Yüzyılın başlarından itibaren de Horasan bölgesine yayılarak faaliyetlerine devam etmişlerdir.³⁰³ Hz Ali döneminde mücadele edilen Hariciler Emeviler döneminde de takibata uğrar onlardan bazıları Horasan'a sığınarak burada toplaşır.³⁰⁴

Haricilik ilk olarak Abdullah b Vehb er-Rasibi ile ortaya çıkmış, O kendisine bağlı Haricilerin biatından sonra görüşünde olan öteki Hariciler'i de çevresinde toplamak için girişimlere başlar ve bu amaçla Hariciler'e mektup yazar.³⁰⁵ Horasan bölgesine ilk giden Hariciler ise Nehrevan savaşındaki yenilgiden sonra buraya kaçanlardı. Kirman ve Sicistan bölgesine ikişer kişinin gittiği belirtilir. Ancak bu kişilerin bölgedeki Harici faaliyetlerinde ne kadar etkili olduklarını bilinmiyor. Bu kişilerin bölgedeki ilk Harici hareketinin temsilcileri olduğu söylenebilir. Bölgedeki en önemli ikinci Haricî faaliyetin Nafi b. el-Ezrak tarafından Ehvaz'a yapılan saldırılar olduğunu belirtirler. Ehvaz bölgesindeki köyleri, Faris'i ve Kirman'ı ele geçiren el-Ezrak Abdullah b. Zübeyr'i karşısına alır. Hariciler'le Emeviler arasında geçen bu çatışmaların neticesinde Hariciler, İran bölgesine doğru çekilirler. Hariciler, bölgedeki faaliyetlerini Emeviler'in son dönemlerine kadar devam ettirmişlerdir.³⁰⁶

Hariciler'in Mürcie başta olmak üzere birçok mezhebi fikri yönden etkilediğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede Hariciler'in Mutezile'yi de etkilediklerini ve bölge siyasetinde etkili olduğunu söylenebilir. Buradan hareketle birçok mezhebin iç içe geçmiş olan fikirleri benimsediklerini ve bu fikirleri gittikleri bölgenin şartlarına göre şekillendirdikleri görülmektedir. Horasan'da Hariciliğin fikirleri daha sonra Mutezile'ye geçerken, böylece etkisini yitiren bu mezhep zaman içerisinde bölgede tamamen yok olmuştur.³⁰⁷

³⁰² Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Şura Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1996, 65-66; Neşet Çağatay, *İslam Tarihi*, T.T.K Yayınları, Ankara, 1993, s. 410.

³⁰³ Eş-Şehristani, s. 108; Fığlalı, s. 180.

³⁰⁴ Mesudi, s. 360-361.

³⁰⁵ Çağatay, s. 402.

³⁰⁶ Eş-Şehristani, s. 141.

³⁰⁷ Yunus Kaplan, *Horasan Mutezilesi ve Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin Hayatı*, Yükes Lisans Tezi, MÜİF, İstanbul 2006, s. 46.

3.4.2. Murcie

Horasan'da neşet eden bir diğer mezhep olan Mürciedir. Bu mezhep İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan, ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınan itikadi ve düşünsel bir fırka olarak kabul edilir. Mürcie kavramı, “geriye bırakmak, ertelemek veya geciktirmek” anlamlarına gelir. Şehristânî “ırca” kelimesinin iki anlama geldiğini: İlki erteleme anlamında, şu ayette olduğu gibi “Dediler ki: onu ve kardeşini ırca et!”³⁰⁸ İkinci anlamı ise ümit recadır. Bu fırka mensuplarına ilk anlama dayanarak Mürcie denilmesi uygun görülmüştür.³⁰⁹ Mürcie'nin terim anlamı, etimolojik anlamından daha fazla tartışmalıdır. Bu kavram, yazardan yazara, mezhepten mezhebe, hatta asırdan asıra farklı tanımlanmıştır.³¹⁰ Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiç bir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek bir isimdir. Dolayısıyla büyük meselelerde her iki tarafı da tekfir etmeden bu işi Allah'a bırakan bu kimseler “Murcie” mezhebi şeklinde anılmışlardır.³¹¹

Mürciilik ilk kez Horasan'da ortaya çıkmamakla beraber doğduğu topraklardan daha çok bu bölgede taraftar bulmuştu. Bu bölgede Mürcie'nin yaygın ve etkili olmasının sebebi bölgenin kendine özgü şartlar çerçevesinde olmaktaydı. Mürcie'nin tanımında yer alan ilkeler Horasan'da insanların bu mezhebi benimsemelerini sağlamıştır. Horasan gibi bir bölgede İslamiyet'e yeni girmiş kimseleri tekfir etme anlayışı, bölgede insanların İslamiyet'ten uzaklaşmasına sebep olabilirdi. Bundan dolayı Horasan'da günahkârlara karşı diğer bölgelerde olduğu gibi katı bir anlayış benimsenmedi.³¹²

Emeviler döneminden itibaren Mekke, Medine, Kufe, Basra ve Şam gibi şehirlerde, hatta Kuzey Afrika'da faaliyet gösteren Mürcie'nin Emevilerin sonlarına doğru ve Abbasilerin ilk yıllarında Horasan'da daha da güçlenmeye başladığı görülür. Emevilerin döneminde Irak valisi Haccac'ın yeni Müslüman olan mevaliden haraç ve cizye almak istemesi üzerine Mürcie'nin müminlerin eşitliğini savunarak bu uygulamaya karşı çıktığını görülür. Bu çıkışla birlikte Emevilerle Mürçiiler'in ilişkileri bozulmaya başlar.

³⁰⁸ (Araf/111),

³⁰⁹ Eş-Şehristani, s. 126; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 41; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara 2012, s. 257.

³¹⁰ Kutlu, Mürcii Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları, *Gazi Üniversitesi Çorum, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2002, S. I, s. 169.

³¹¹ Yaşar Kutluay, s. 62; Kutlu, *Mürcie Mezhebi ve Doğuşu*, s. 169.

³¹² Fıglalı, s. 58; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 264, 269.

Mürcielerin, Ömer b. Abdilaziz ile ilişkileri düzelmiş olsa bile onun vefatından sonra tekrar bozulmaya başlar. Emeviler'in Horasan'da halktan cizye ve harac alması üzerine halk bu uygulamayı protesto etmek üzere toplanır ve Mürcie'den bazı kimseler onların yanında yer aldılar. Bunlardan Ebu Sayda ve Sabit Kutna yakalanarak hapsedilir, ancak hapisten çıkarılarak, daha önce haklarını savunduğu ve bu yüzden hapsedildiği kimselere ve Türklere karşı savaşmak zorunda bırakılan Sabit Kutna bu savaşta şehid düşer.

Horasan ve Maverâünnehir'de Mürcii fikirler, Sabit Kutna'nın yazdığı İrca Kasidesi yoluyla yayılmıştır. Onların mücadelesi, daha sonra, Haris b. Süreyc tarafından devam ettirilir. Haris'in, Asım'ın Horasan valisi olması üzerine, onun yeni müslüman olmuş kimselerle Emeviler'e karşı on iki veya on üç yıl süren isyan başlattığını görülmektedir. Haris b. Süreyc'in bu hareketi, temelde, Ebu Sayda ve Sabit Kutna'nın daha önce başlattığı Mürcii tezi üzerine kurulmuş bir ıslah hareketinin devamı olarak görülür. Her iki mücadele Emevi valilerinin zorbacı yönetimlerine ve kötü ekonomik politikalarına karşı sürdürülmekteydi. Haris b. Süreyc, 737 yılından itibaren Esed'e karşı bu mücadelesine Toharistan'da yanlarına sığındığı Hakan'la birlikte devam eder. Ve buradan Nasr'ın ordusuyla savaşmayı sürdürür. Bir ara Nasr'la anlaşarak Merv'e döndüyse de, yeniden Emeviler'i eleştirip isyan edince ne yazık ki pek çok yakını ve taraftarıyla beraber öldürülür. Haris, Horasan'da Mürcii fikirlerin yayılması ile birlikte, aynı zamanda İslam'ın yayılmasında ve insanların topluca İslam'a girmesinde de önemli bir rol oynamıştı.³¹³

Abbasiler döneminde Mürcie, Ebu Muslim'in sürdürdüğü Abbasî davetine ilk yıllarda Emevî zulmüne son vermek için sıcak bakmıştır. İhtilalin gerçekleşmesinden sonra Ebu Muslim'in de aynı politikaları sürdürdüğünü görülünce ona karşı çıkmışlardı. Ebu Muslim, bu kimseleri ya öldürmüş ya da başka yollarla sindirmeye çalışmıştı. Ebu Muslim'den sonra Mürcie'nin gücünün anlaşılması üzerine, Horasan'daki Harici ve Şîî tehlikesine karşı Abbasiler tarafından desteklenmişti. Bu sebeple bölgedeki bütün kadılık ve imamlık makamları Mürciilerin eline geçmiştir. Abbasiler döneminde resmi kadılık görevlerine atanmaları dolayısıyla, her ne kadar Abbasiler'in her politikasını kabul etmedilerse de, özellikle akide konusundan fıkıhla meşgul olmalarından dolayı

³¹³ Kutlu, *Mürcie Mezhebi ve Doğuşu*, s. 181-184; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 271-273; Hatalmış, s. 148.

siyasi anlamda etkin olamadılar. Abbasiler döneminde Mürcie'nin etkisiz olmasında diğer bir sebep bazı Mürciiler, Mihne döneminde Mutezile ile aynı muameleye tabi tutulmalarıydı.³¹⁴ Bu dönemde bölgedeki hanedanlardan Tahiriler Mürcie'ye karşı cephe alırken, Saffariler, Haricilerin üstesinden gelebilmek için Mürcie'yi desteklediler. Samaniler döneminde destek gören Mürcie'nin önemli bir konuma yükseldiği görülmektedir.³¹⁵

Horasan bölgesinde Mürcie'nin faaliyet alanları, Abbasiler'in ilk yıllarında Belh; Tahiriler döneminde Nîşâbur, Rey ve Herat; Samaniler döneminde ise, Mâveraünnehir'de Semerkant, Buhara ve Fergana şehri, Mürcie'nin faaliyet gösterdiği merkezler haline gelmekteydi. Öyleki Belh şehrinde Kûfe'ye ilim öğrenmeye gelenlerin, özellikle Ebu Hanife'yi ve daha sonraları onun öğrencilerini tercih etmeleri sebebiyle, buraya Mürcie'nin yurdu (Mürciabad) adı verilmişti. Horasan bölgesinde temelde Mürcii akideye bağlı olarak Nîşâbur'da Kerramilik, Rey'de Neccarilik, Semerkant'ta Matüridilik olmak üzere üç ayrı fikir ekolü ortaya çıkmaktaydı. Daha sonra Mürcie içerisinde bu üç ekol arasında, sadece Maturidilik, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat içerisinde devam edebilecekti.³¹⁶ Horasan bölgesinde Mürcie'nin bir kolu olarak varlığını sürdüren Kerremiliğin bölgedeki etkili akidevi bir ekol olduğundan burada değinilecektir.

3.4.2.1. Kerramiyye

Adını kurucusu Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram adında bir şahıstan alan Kerramiye mezhebi Mürcie'nin on iki kolundan biri sayılır.³¹⁷ Daha sonra ise müstakil bir mezhep olarak ele alınan Kerramiye mezhebi, Horasan'da özellikle Nîşâbur'da yaygınlık kazanmıştı. Şehristânî onları Sıfatiye gurubundan saymaktadır.³¹⁸ Kerramiyye mensupları Nîşâbur haricinde Herat, Merv-u Rud gibi yerlere de dağılmışlardı.³¹⁹ Mezhep IX. Yüzyılın sonlarından itibaren Horasan'ın da dışına, başta Maveraunnehir olmak üzere, Hicaz, Yemen, Irak ve Suriye'de de taraftar bulmuş idi. Ancak buna karşın mezhebin ana merkezi Horasan bölgesi olup, burada çok sayıda hânkâhlara sahiptiler.

³¹⁴ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 275.

³¹⁵ El-Eş'ari, s. 142; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 276.

³¹⁶ Kutlu, *Mürcie Mezhebi ve Doğuşu*, s. 185-186; El-Eş'ari, s. 142; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 271-273, 276.

³¹⁷ El-Eş'ari, s. 144; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 303.

³¹⁸ Eş-Şehristani, s. 101.

³¹⁹ Mukaddesi, s. 285; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.304-305.

Bu ekol Muhammed b. Kerram'dan sonra IX. Yüzyıllarda İbrahim b. Muhacir, İshak b. Mehmeşaz gib şahsiyetler sayesinde en güçlü dönemini yaşamıştı. Bu dönemde de en önemli faaileyet merkezleri Nîşâbur ve civarı olmuştu.³²⁰

Kerramiye mezhebi bir dönem Gazneli Sebüktekin ve Mahmud tarafından himaye edilmeye başlanınca, mezhebin diğer mezheplere karşı üstünlük elde ettikleri görülmektedir. Öyle ki bu ekol zamanla Nişabur'da 20 bin civarında bir taraftara ulaşmıştı. Gazneli Sultan Mahmûd'un bu mezhepten desteğini çekmesi sonrasında belli bir oranda zayıflamış, ancak yine de gücünü devam ettirmişti.³²¹

3.4.3. Mutezile

Haricilik ve Mürcie'den sonra diğer bir siyasi, akidevi ekol Mutezile idi. Mutezile a-z-l kökünden gelir ve "uzaklaşmak bir tarafa çekilmek" anlamındaki i'tizal kelimesinden türemiştir. Mutezile kavramının müfredi mutezilidir. Mutezile'nin dini manada bir ekol olarak çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda kaynakların genel olarak ittifak ettiği tarih Basra'da Vasıl b. Ata'nın Hasan el Basri meclisinden ayrılmasıyla başlamış olmasıdır. Bu tarihi daha ileriye Hz Peygamber dönemine kadar götürülenler olmuş olsa da genel kanı Vasıl b. Ata ile başladığıdır.³²²

Mutezile fırkasının ortaya çıkmasının nedenlerine bakıldığında birbirinden farklı görüşlerin olduğunu görülmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü ilk defa ortaya atanların Yahudiler olduğu belirtirler.³²³ İslam'da "kader" meselesini ilk defa ortaya atan Ma'bed el- Cüheni, bu fikri Ebu Yusuf Senseveyh (el-Esvari) adında bir Hıristiyandan aldığı söylenir.³²⁴ Mutezile fırkasının oluşmasında etkili olan sebeplerden birisi de İslam dini ve akidesini yabancı din ve cereyanlara karşı savunma gayretiydi. Bu mezhebin mensupları İslam akidesini, Hıristiyanlar, Yahudiler, Maniler gibi dinlere "Zanadika" tabir edilen, Rafizîlik, Mecusilik, Cebriye, Seneviyye, Naturalist, materyalist, Gulat-ı Şia, Haricilik v.b. fırkalara karşı savunuyorlardı.³²⁵

³²⁰ Sönmez Kutlu, "Kerramiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVII, Ankara 2002, s. 294.

³²¹ El-Eş'ari, s. 144.

³²² Ebu Zehra, s. 135; Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 50. Yaşar Kutluay, *İslamiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959, s. 70.

³²³ Cemil Paşlı, *İslam Düşünce Tarihinde İlk Akılcılar Mutezile Fırkası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, *Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Ana Bilim Dalı İslam mezhepleri Bilim Dalı*, Konya 2000, s. 25.

³²⁴ Paşlı, s. 27; W. Madelung, *Dini Ekoller ve Mezhepler*, A. Bülent Ünal, Acme, İzmir 2001, s. 35-36.

³²⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 16-18.

Mutezile, karışık fikir ve cereyanların çarpıştığı bir zamanda, Kaderiyecilerin merkezi olarak bilinen Basra'da kelami bir ekol olarak ortaya çıkmıştır.³²⁶ Basra'da dini bir ekol olarak doğan ve hızla gelişen ve yayılan Emeviler döneminde Mutezile mezhebi bazı halifeleri dahi fikirlerinin etkisinde bırakır. Zira Emevi Hanedan'ının son halifeleri Yezid b. Velid ve Mervan b. Muhammed bu fırkanın görüşlerini resmen kabul ettiği söylenir.³²⁷ Abbasiler döneminde her tarafa yayılan Mutezile Horasan'da da varlık bulup, Nîşâbur'da ortaya çıktığı görülmektedir. Kerramiye ve Şia bu bölgede yerleşinceye kadar Mutezile'nin güçlü olmadığı görülmektedir.³²⁸ Özellikle Büveyhiler döneminde bölgede bu mezhebin çok daha güçlü olduğuna şahit olunmaktadır.³²⁹

Horasan'da ilk Mutezili'nin Vasıl'ın talebesi Hafs b. Salim olduğu bilinir. Vasıl'ın Horasan'a Hafs b. Salim'i gönderdiği nakledilir. Hafs ilk olarak Tirmiz'e giderek bu şehirde çeşitli toplantılar düzenlediği ve bu sayede bölgede tanındığını, yine burada Cehm adından bölgenin önde gelen âlimlerinden biri ile tartıştığı belirtilir. Cehm'in Hafs'ın etkisinde kaldığı söylenir. Hafs'ın ardından Ebu'l Kasım el- Kabi Horasan bölgesine gönderilmiş ve burada çok büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Kabi'nin bölgede yaptığı çalışmalar sonucunda fikirlerinin geniş bir kitle tarafından benimsenir.

Mutezile'nin Horasan'daki en önemli yayılması Ebû Hâşim Cübbaî'nin talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Onlar vasıtasıyla Cürcan, Nîşâbur ve diğer şehirlere nakledilmiş olan Mutezili fikirler, özellikle hicri ikinci ve üçüncü asırlarda bölgedeki yayılmasını devam ettirmişti.³³⁰ Gazneliler'in bölgeye hâkimiyetleri ile birlikte Mutezile'nin hareket faaliyeti daraldığı görülmektedir. Çünkü halifenin Mütezile'den bir beyan aldığı buna muhalefet etmeleri halinde idamlarının helal olacağını belirtilmektedir. Mutezilenin bu beyana aykırı hareket etmeleri üzerine her yerde olduğu gibi Horasan'da da Gazneli Mahmud tarafından kendileriyle mücadele etmişti. Ayrıca Ebü'l Hasan el-Eş'ari'nin Mutezile'den ayrılarak ayrı bir Sünni mezhep teşekkül etmesi Mutezile'nin zayıflamasında önemli diğer bir etken olmuştu.³³¹ Dolayısıyla Horasan bölgesindeki bu faaliyetler bölgenin İslamlaşmasını sağlarken, bölgenin Ehl-î Sünnet üzere bir çizgide yürümesini de temin etmiştir. Horasan'daki bu Ehl-î Sünnet çizgisi

³²⁶ Eş-Şehristani, s. 46.

³²⁷ Paslı, s. 34.

³²⁸ Mukaddesi, s. 285.

³²⁹ Işık, s. 62-63.

³³⁰ Kaplan, 50

³³¹ Işık, s. 62-63; Kaplan, 48-53.

Abbasiler'in ardından bölgedeki Tahiriler hanedanı vasıtasıyla devam ettirilmiş, özellikle X. Yüzyılda Samanilerle birlikte güçlü bir Ehl-i Sunnet itikadının bölgede yerleşmesini sağlamıştır. Samaniler bölgede güçlü bir Ehl-i Sunnet temsilcisi olmalarının yanı sıra bu çizginin Orta Asya'ya yayılması için gayret etmişlerdir. Orta Asya'daki Türklerin Ehl-i Sunnet çizgisinde olmalarına sebep olmuşlardır. Nitekim Samaniler'in ardından gelecek olan Gazneliler'in ve Selçuklular'ın kuvvetli birer Ehl-i Sunnet temsilcileri olmalarının nedeni Samaniler'in bu çizgiden gelmiş olmaların yatmaktadır.

3.4.4. Ehl-i Sünne

Ehl-i Sunnet ve'l Cemaat, kısaca Ehl-i Sunnet; Hz Peygamber (s.a.v) ile sahabe topluluğunun dinin esasları, yani usulu'd-din ile ilgili olarak ortaya koydukları ve takip ettikleri yolu benimseyen ve bu yola uyanlara verilen isimdir. İslamiyet'in başlangıcından olmayan bu terim sonradan ortaya çıkmış, ilk kullanan kişinin ise Hasan el-Basri olduğu belirtilir.³³²

Ehlisünnet mezhep imamları toplumsal yön olarak halkın ihtiyacı olan meseleleri açıklığa kavuşturmaya çalışırken aynı zamanda bunu itikadi bir mezhebe dayandırıyorlardı. Böylelikle diğer İslam bölgelerinde bu itikadi mezhepler ortaya çıktığı gibi, Horasan bölgesinde de Mürcie ve Mütezile'den sadır olan çok sayıda mezhep olmuştur. Bunlar içerisinde en etkili olarak özellikle Eş'ari ve Maturidi mezhepleridir. Bunları toplumsal/fıkhı olarak tamamlayan mezhepler olarak da Hanefi ve Şaffî mezhepleri olup, Ehl-i sünnetin hukukunun bu dönemde İran'da olduğu görülmektedir.

Ehli Sunnet'in itikadi sisteminin oluşmasında en önemli isim olan Ebu Hanife asıl künyesi Ebu Hanife Numan b. Sabit b. olup, lakin daha ziyade İmam-ı Azam lakabı ile tanınmıştır. Çok ince bir anlayışa sahip olan ve dinin ruhuna fevkaledede nüfuz etmiş olan Ebu Hanife'nin mezhebi Horasan'da özellikle Türkler arasında yaygınlık kazanmıştı.³³³ Ebu Hanife'nin itikadi düşüncelerini sistemleştiren ve bir mezhep şekline getiren Maturididir. Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturidi es-Semerkandi 862 civarında Semerkand'ın Maturidi kasabasında doğmuştur. Hanefiliği Ebu Hanife'den

³³² Fiğlalı, s. 114; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 165.

³³³ Fiğlalı, s. 121-123.

itibaren oluşan ilmi geleneğe bağlı âlimlerce benimsenip devam ettirilen itikadi görüşleri ve din anlayışını sistemleştirerek, özellikle Türkler arasında yayılan bir Sünni kelim mektebini Maverannehir’de teşekkül ettirmiş, ardından bu mezhep Horasan bölgesinde de yayılmıştır.³³⁴

Ehlisünnet çerçevesinde vuku bulan diğer bir itikadi mezhep Eş’arilikdir. Ebu’l Hasan el-Eş’arî’ye nispet edilir. Eş’arî 873 de Basrada doğmuş olup, Musa el- Eş’ari soyundan gelir. Bu mezhebin kurucusu Eş’ari önceleri Mutezile’ye mensup iken daha sonra Mütezile’den ayrılarak bir Sünni kelim ekolu olan Eş’ariliği kurmuştur. Mircea, Eş’ari için ümmetin birliğini kurtardığını söylemektedir.³³⁵ Eş’arilik Şafii mezhebinin dayandığı itikadi bir mezhep olmuştur. Mezhep özellikle Horasan bölgesinde Şaffîler arasında yaygın bir hale gelmiştir. Mezhep özellikle Nîşâbur’da etkin hale gelmiştir.³³⁶ Şehristani sıfatları kabul etmelerinden dolayı Şaffîleri yapmış olduğu sınıflamaya göre Sıfatiye gurubunun içerisinde saymıştır.³³⁷ Horasan dini ve toplumsal hayatında Hanefîlik ve Şaffîliğin etkilerinden dolayı burada ayrıca izah edilmelerine gerek görülmüştür.

3.4.4.1. Hanefîlik ve Şaffîlik

VIII. yüzyılın sonlarına doğru hızlı bir tedvin faaliyeti ile çok sayıda fikhî/ameli mezhep zuhur etmişti. Ancak bu mezheplerin çoğunun takipçilerinin olmayışı veya çok az oluşları sebebiyle hayatlarına devam edememişlerdir. Bunlardan sadece 4 mezhep olarak bildiğimiz Hanefî, Şafii, Maliki ve Hanbelî mezhepleri etkili olmuştur.³³⁸ Bu mezheplerden Horasan bölgesinde en yaygın iki mezhep Hanefîlik ve Şafii’ilik olarak göze çarpmaktadır.³³⁹ Hatta sonraki dönemde Horasan ve diğer Türk memleketlerinde Şaffî ve Hanefî mezheplerinden başka mezhep bulunmadığı belirtilmektedir. Horasan, Hanefî mezhebinin her alanda güçlü bir şekilde yaşadığı bölgelerin başında

³³⁴ Fırlalı, s. 138; Yavuz Şevki Yavuz, “Maturidiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 165; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 188; Ebu Zehra, s. 183.

³³⁵ Eliade, *Dinsel İnaçlar ve Düşünceler Tarihi 3*, s. 137.

³³⁶ Eş-Şehristani, s. 85; Fırlalı, s. 136-137.

³³⁷ Eş-Şehristani, s. 85; İrfan Abdülhamid, “Eş’ari”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul 1995, s. 444; Yavuz Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul 1995, s. 448; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 180.

³³⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnaçlar ve Düşünceler Tarihi 3*, (Muhammed’den Reform Çağına Kadar), Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 136; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, c. III, s. 430; Öz, *Mezhepler ve Terimler*, s. 186-192, 499-502.

³³⁹ Şeşen, s. 243.

gelmekteydi.³⁴⁰ Ancak Şafî mezhebine mensup insanların sayısı Hanefilere yakındı. Horasan'ın genelinde mevcut bulunan bu durum şehirler için de geçerliydi. Bazı merkezler dışında Hanefilik daha yaygın, Şaş, Ilak, Tus, Nesa, gibi yerlerin halkı Şafî, ayrıca Merv ve Nîşâbur'da da önemli bir Şafî nüfusu vardır.³⁴¹ Yine Serahs, Hanefî ve Şafî nüfusun birlikte yaşadığı mekânlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Dandanakan şehri ise Şafîler'in yoğun şekilde yaşadığı bir yerdi. İlk zamanlarda Hanefî olan Nîşâbur'da X. yüzyılın başlarından itibaren Şafî'iler de görülmeye başlanmıştır. Daha sonra Nîşâbur, farklı mezhep mensuplarının bir arada görüldüğü bir şehir olmaktaydı. Nîşâbur'da Şafî mezhebinin yayılmasındaki en önemli etkenlerden birisi hiç kuskusuz EbuBekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhaki'nin faaliyetleridir. Bu faaliyetler sonucu Şafî'ilik sadece Nîşâbur'da değil tüm Horasan'da büyük gelişme göstermişti. Zira bu faaliyetler ayrıca Horasan'ın Şaş, Tus, Nesa ve Ebiverd gibi şehirlerinde de etkisini göstermişti. Bu faaliyetler sonucu Şafî mezhebi etkinlik açısından önem kazanmış olsa da, ancak buna karşın bölgede Hanefilik, her zaman çoğunluğunu korumaya devam etmeyi başarmıştı.³⁴²

3.4.5. Ehlî- Şîa

X. yüzyılda Ehl-î Sünne ve Ehl-î Şîa şeklinde İslam âleminde net bir ayırım görülmektedir. Horasan bölgesinde Ehl-î Sünnetle birlikte Ehl-î Şîa'nın da varlığı görülmektedir. “Şya” kökünden gelen Şîa kelimesi Arapçada misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, taraftarı olmak, ayrılmak, fırkalaşmak anlamlarında çok sık kullanılan bir kelimedir. “*Şiatü Ali*” diye adlandırılanlar anlamında kullanıldığı gibi, yani Hz Ali taraftarlarına nispeten böyle söylenmiştir.³⁴³ Diğer bir anlamda ise Hz Ali tarafını hususi bir şekilde tutan topluluğa Şîa denilmiştir. Şîa'ya göre Allah Resulü'nden sonra açık veya gizli nas veya vasiyet ile Hz Ali'nin imam olması gerekir. Şîa'ya göre imamet avam seçimi ve atamasıyla belirlenecek türden sosyal maslahata dayalı bir durum değil aksine dinin temel esaslarından biridir. Peygamberlerin de imameti ihmal etmeleri ve seçimin halka bırakmaları caiz değildir.³⁴⁴ Şîiliğin kökenine indiğimizde Muhtar es-

³⁴⁰ Mukaddesi, s. 285-290; Piyadeoğlu, s. 150-151.

³⁴¹ Şeşen, s. 243.

³⁴² Mukaddesi, s. 285-290; Cihan Piyadeoğlu, s. 151.

³⁴³ Öz, *Mezhepler ve Terimler*, s. 63. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Diyanet Vakfı, 1. Baskı, Ankara 1993. s. 12-13; Fığlalı, s.265; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 205.

³⁴⁴ Eş-Şehristani, s. 132; Ethem Ruhi Fığlalı, s. 266.

Sakafi'ye kadar gitmektedir, Muhtar'ın Muhammed b. El- Hanefiyye'yi kullanarak bir hareket başlattığı görülmekte ancak bu hareket Şîî olarak teşekkül etmiş değildir.

Şîa'nın Horasan bölgesindeki faaliyetlerinin ne zaman başladığı hususu da kesin olarak bilinmemektedir. Horasan bölgesinde Şîa'nın incelediğimiz dönemde daha çok Zeydiyye ve İsmailiyye tarafından temsil edildiği görülmektedir. Horasan'daki en önemli Şîî hareketleri, Nîşâbur, Beyhak ve Tus şehirlerinde görülmektedir.³⁴⁵ Horasan Şîî mezhebinin de çok yoğun yaşandığı merkezlerden birisiydi. X. Yüzyıla gelindiğinde Şîî mezhebine mensup Büveyhiler ile birlikte Şîa Horasan'da çok daha güçlü bir hale gelir. Gazneliler Devleti'nin Sünni düşünceye sahip olması bu etkiyi kırmışsa da, Sünni hâkimiyet tam anlamıyla Selçuklular zamanında olacaktır.

Şîa mezhebi de kendi içerisinde alt kollara ayrılmış olup, Horasan bölgesindeki üç önemli Şii mezhebi görülmektedir. Bunlardan en önemlisi ve ilki Zeydiyyedir. Zeydilere göre imamet Hz Fatıma'nın çocukları ile sınırlı olup başkaları buna ehil değildir. Bu mezhep Zeyd b. Ali b. Hüseyin'e ithaf edilir.³⁴⁶ Zeyd Vasıl bi Ata'dan ders görerek Mutezile mezhebini de kabul etmişti. Zeyd Hişam tarafından idam edilince oğlu Yahya Horasan gider. Horasan bölgesinde Şîîlik ilk olarak Nîşâbur'da Şîîliğin bir kolu olan Zeydiyye ile Yahya'nın bu bölgeye gelmesi ile başladığı söylenir. Yahya önce Serahs'a ardından Belh'e geçer. Emeviler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyar önce Yahya'yı hapseder daha sonra serbest bırakınca yeniden isyan eden Yahya yakalanıp Cüzcan'da idam edilir.³⁴⁷ O'nun burada öldürülmesi Horasan Şîîliğini bu bölgede güçlendirmiştir. Abbasiler döneminde başlangıçta Horasan Şîası başlangıçta onları meşru olarak tanırken, Abbasi yönetimi gücü elde ettikten sonra Zeydilerle anlaşamayıp, sürekli takibata uğramışlar ve Abbasiler için tehdit unsuru olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁴⁸

Horasanda Nasır el-Artuş isminde bir şahsın bu bölgede faaliyete başlamasından sonra Zeydiyye mezhebi güçlenir. Nasr hakkında ölüm fermanı verilince Deylem diyarına çekilerek faaliyetlerine burada devam eder.³⁴⁹ Horasan'da Zeydiye mezhebinin bir diğer

³⁴⁵ Çetin, c. XVIII, s. 238.

³⁴⁶ El-Eş'ari, s. 83; Mesudi, s. 348; Ethem Ruhi Fığlalı, s.270.

³⁴⁷ Mesudi, s. 350-51; Yakubi, s. 136. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 273.

³⁴⁸ Çetin, c. 18, s. 238; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Yayınlar, İstanbul 2011, s. 76; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 211.

³⁴⁹ Eş-Şehristani, s. 140-142.

önemli ismi Horasan'ın ünlü muhaddislerinden biri olan Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevi en-Nişaburidir. Horasan'da Zeydiyye mensuplarının sayıları bununla sınırlı olmadıkları görülmektedir. Ancak sayılarının ne kadar olduğu konusunda yeterli bilgi vermek şimdilik mümkün görünmemektedir.³⁵⁰

Horasan'ın üs olduğu bir diğer Şii mezhep ise İsmailiyye olup, İmamiyye'nin altıncı imamı Cafer es-Sadık'ın imametinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştı. Bu mezhebe mensup Muhammed b. İsmail halife Harun-Reşid döneminde Medine'den Nişâbur'a gelmesiyle mezhep Horasan'da yayılmaya başlamıştı. Nişâbur ve Merv-Ruz mezhebin önemli merkezleri olara görülmektedir. Ardından Abdullah b. Meymun dokuzuncu asırda İsmaililere yeni bir ruh aşılamıştı. Bölgede faaliyet gösteren en-Nesefi vasıtasıyla hareket bölgede yayılmış ve civar bölgelere doğru genişlemişti.³⁵¹ Bu akımın insan tabiatına engin vukufu ve mezhebin düsturlarını çok çeşitli yargı ve durumlara uydurabilmedeki eşsiz kabiliyeti sebebiyle ancak daha sonra tarihte önemli derecede rol oynayan Cizvitler onlarla yarışabilirdi. Bu hareketin lideri dört bir tarafa dâilerini göndermiştir. Bu dâiler sufi, tüccar ve esnaf görünümünde mezheplerini yayıyordu.³⁵²

Dolayısıyla IX. Yüzyıllarda Horasan bölgesinde yoğun bir Şîlik faaliyeti görülmektedir.³⁵³ Aynı yüzyıl Şîliğin kahramanlık yüzyılı olarak kabul edilir ki bu yüzyılda Şîliğin siyasal bir biçimde örgütlendiği görülmektedir. Şîlik bundan böyle gizli örgütlemeye İslam dünyasının her tarafında yer edinmeye çalışır. X. XI. Yüzyıllarda Şîa iktidarı elde ettiği bölgelere göre çeşitli isimlerde bilinir. Bunlar; Karmati, Zeydi ve İsmailî olarak geçmektedir.³⁵⁴

3.5. Zındıklık ve Zındıklar

Horasan dini ve sosyal hayatında etkili olan bir diğer akım olarak Zındıklık veya Zendeka görülmektedir. Zındıklık veya Zendeka pratik anlamda resmi siyasal düşüncenin dışına çıkan kesimlere verilen bir isimdir. İslam dünyasının genişlemesi sonucu bünyesinde farklı milletleri barındırması ile farklı fikirler de ortaya çıkmıştı. Bu anlamda genel görüşün dışında fikir beyan eden, ayrılıkçı kimseler Zındıklık veya

³⁵⁰ İbn Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Ahmet Ağırakça, c. X, İstanbul, 1986, s. 521; Sönmez Kutlu, s. 165.

³⁵¹ Öz, Şîilik, s. 138; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 223.

³⁵² Fiğlalı, s. 280; Arnold, s. 280-81

³⁵³ Frye, Bukhara, s. 52-53.

³⁵⁴ Mazahari, s. 116-117.

Zendeka ifadeleri ile tabir edilmişlerdi.³⁵⁵ Zındıklık veya Zendeka terimi ayrılıkçı anlamından kullanılmaktadır. Terimin geçmişine bakıldığında Sasaniler döneminde Maniler zındık adını alıyorlardı. Bunun sebebi, aslen Avestadan ayrılıp tefsiri olan zende bağlanmalarıydı. Yine bu terimin Araplar arasında da İslam öncesinde bilindiği söylenilmektedir. İslam öncesinde Araplar arasında İran dinlerine mensup kimselerin olduğu görülmektedir. Zındıklık hareketinin İslamyet döneminde ilk olarak VIII. yüzyıldan sonra ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu dönemde önceleri Mani ve Senevviye (Nur ve zulmete tapanlar) topluluğu için kullanılan bu terimin daha sonraları manası genişleyerek bütün inkârcı ve bidatçiler için kullanılmaya başlandığı görülür. Zamanla terimin kazandığı anlamın daha da genişlediği görülmektedir. Bazı dönemlerde Ehl-i Sünnet mezhebine aykırı görüşte olan herkese “zındık” denildiği de görülür. Hatta zaman zaman bu yafta şair ve kâtiplerden olan kimselere dahi verilmişti.³⁵⁶ Bununla birlikte Zındık bazen bir düalist, bazen herhangi bir müşriki, bazen de hür düşünceli bir adamı veya dinsizi ifade ediyordu, hatta tabir öyle genişler ki maddeci ve tabiatçı filozoflara dahi zındık denilmiştir. Ayrıca zındıkla yaftalama olayı salt dini ve siyasi bir durum olmayıp, bunda şahsi etkenlerin de rolü olmaktadır. Bazı mezheplerin birbirlerini zındıklıkla itham etmelerinin yanı sıra bazı bölgelerde bu adla adlandırılan yaşayan kimseler olduğu da bilinmektedir.³⁵⁷ Nitekim Haytalin rustaklarında “Beyaz Elbiseliler” denen zındıklara yakın bir mezhepte olan topluluklar vardır.³⁵⁸

Horasan bölgesindeki Zındıklık hareketlerine bakıldığında, İslamiyet öncesinde en önemli Zındıklık hareketinin Mazdek ile başlatıldığı kabul edilir. Mazdek’in Sasani hükümdarı Kubad b. Fîruz zamanında ortaya çıkıp, halkı devletin tanınmış olduğu din anlayışının aksine davranmaya çağırmıştır.³⁵⁹ İslamiyet’ten sonra bölgede ilk olarak Emeviler döneminde Bihaferid adında bir şahsın Nîşâbur’da çıkarmış olduğu bir hareket görülmektedir. Bu kimse Zerdüştiliği tekrar diriltme çabaları içerisinde bulunmuştur. Ebu Müslim’in idam edilmesi ile birlikte bu anlamda çıkan ilk isyan Nîşâbur’da çıkmış olan Sinbad isyanıydı. Hareket Mazdeklerin desteği ile sürmüştü, nihayetinde isyan Sinbad idam edilerek son bulmuştu. 766’da Horasan’da eski bir Zerdüştlü olan Üstad-ı Sis

³⁵⁵ Çelebi, c. III, s. 362; A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, 15-17. Yüzyıllar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013, s. 1-2.

³⁵⁶ Çelebi, c. III, s. 362; Ocak, s. 2, 10-11.

³⁵⁷ Balcıoğlu, s. 243.

³⁵⁸ Şeşen, s. 243.

³⁵⁹ Çelebi, c. III, s. 362-363.

adında birinin kendisini peygamber olarak ilan etmesiyle Zındıklık anlamında bir isyanın daha varlığı görülmektedir. Bunların dışında Zındıklık bağlamında çeşitli isyanlar da görülmektedir. Bütün bunlar eski İran dinlerini tekrar yaşatmak adına ortaya çıkanların toplumda oluşturmuş oldukları dini ve toplumsal infiallerdi. Bu Zındıklık hareketleri sonucunda siyasi istikrara binaen toplumsal düzenin sarsıldığı, ekonomik hayatın bozulduğu görülmektedir.³⁶⁰

³⁶⁰ Ocak, s. 24-25.

SONUÇ

Stratejik bir bölgede yer alan Horasan coğrafyası bulunduğu mevki dolayısıyla bir hayli önem arz eder. Bölgenin coğrafyasına bakıldığında kuzeyinde iki önemli dağ Elbruz ve Pamir sıradağları Hindukuş dağlarına uzanır. Bu dağlarda yer alan vahalar tarım için elverişli olup, güneyde Deşt-i Lut ve Deşt-i Kevir adında iki büyük çöl yer almaktadır. Kuzeyde yer alan dağlar ve güneydeki çöller bölge için doğal koruma vazifesi görürken, bölgede Ceyhun, Belh, Herat, gibi önemli nehirler tarımsal alanda kullanılırlardı. Horasan'ın kapısı İran'dan Turana steplerine, Çin'e, Hinde geçiş sağlayıp, Kuzeyden Rusya'ya, doğudan Asya'ya, kuzeydoğudan Hindistan'a bağlı olan bölge önemli ticaret yollarının da geçiş güzergâhında yer alıyordu. Bu farklı coğrafi bölgelerle bağlantılar kurarak bunlarla sürekli olmak üzere ticari ve kültürel ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Siyasi ilişkiler ticari faaliyetler bölgeler arasında kültürel alışverişin yoğunlaşmasına ve bölgenin aktif bir halde olmasına neden olmuştur. Bu yoğun etkileşimle bölgede farklı diller, dinler, mezhepler ve siyasi guruplar ortaya çıkmıştır. Bu yapıdan olsa gerek Ortaçağda bölge sürekli ateş hattında olmuştur ki tarihi süreç içerisinde birçok isyan ve ihtilal meydana gelmişti.

Horasanın ekonomik yapısı temelde ziraata dayanıyordu. Tarım ve hayvancılık gelişmiş olup, tahılların yanı sıra pamuk, ipek de öne çıkmaktaydı. Büyük baş hayvancılığın yanı sıra küçükbaş hayvancılık da yapılırdı. Özellikle küçük koyun, beygir, deve yetiştiriciliği burada yapıldı ki çift hörgüçlü baktriyan develeri bu bölgeye hastı. Yetiştirilen bu ürünler ve hayvanların yünleri dokuma sanayisi için ham madde oluşturuyordu. Bu durum dokuma sanayisinin gelişmesine nedendir. Yeraltından çıkarılan madenler demir, bakır, altın gümüş bölgedeki dağlarda bol idi. Çıkarılan madenler dönemin teknolojisi ile küçük çaplı atölyelerde işlenerek bunlardan kap kacak her türlü eşya imal edilirdi. Ticaret bölgenin ekonomisi için büyük önem arz ediyordu. Bölgede yetiştirilen ürünler, işlenen madenler, takılar, süs eşyaları, dokunan kumaşlar bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra civar bölgelere dağıtılırdı. Bunların dışında insan ticareti de gelişmişti. Horasandaki bu ekonomik faaliyet bölgenin zenginleşmesine, halkının mureffeh bir hayat sürmesine neden olmuştu. Bundan dolayı Horasan insanına cömert civanmert, Horasan için ise yaşanılabilir yer denilmesine neden olmuştu.

Horasan bölgesi bir kavşak noktasında yer aldığı için, yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler bölgenin yapısında değişikliğe neden olmuş, ekonomik ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir. Bölgenin sosyal, dini, farklı orijine mensup unsurlar ile dil yapısı da göç dalgalarından etkilenmiştir. Horasan bölgesi etnik ve kültürel anlamda farklı unsurlardan oluşmasına karşın, nüfusun çoğunluğunu İranlılar ve Türkler oluşturuyordu, bunun yanı sıra bölgede Yahudiler, Çingeneler ve İslamiyet sonrası Arapların varlığı görülür. Sosyal yapı içerisinde İslamiyet öncesi Zerdüştiler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslamiyetle birlikte Müslümanlar her bir din mensupu kendi rolünü üstlenmişti. Bölgenin dilsel yapısı olarak Farsça, Türkçe İslamiyetle birlikte Arapça ve bir ticaret dili olan Soğdça hâkim olarak konuşuldu.

Horasan bölgesindeki Sosyal yapı dikey ve yatay bir şekilde biçimlenmiş olup, bireyin bulunduğu sınıfı değiştirmesi, yükselmesi pek normal bir şekilde olabilmekteydi. Bölgenin İslam öncesi sosyal yapısı, Büyük birlikler, aile, klan, kabile veya entelektüel sınıf, aristokrasi, ev, aile, klan şeklinde oluşurken, kast veya mutlak anlamda bir sınıf sistemi yok, ancak köle, hizmetçi ve asiller, din adamı, kâtip, savaşçı, bürokrat, sanatçılar vardır. Etkin sınıf olarak tüccarlar, askerler ve din adamları görülmektedir.³⁶¹ Müslüman Arapların fetihler ile birlikte bölgeye yerleşmeleri sonucunda da bölgenin sosyal yapısı farklı bir renge bürünmüştü. Bu durum hem sosyal yapıda hem de kültürel bir karışımı getirmişti.

Horasan bölgesinde başta semavi dinler olan Yahudilik ve Hıristiyanlığ'ın yanı sıra Nasturilik, Zerdüştilik (Mecûsîlik), Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi din ve mezheplerin bulunduğu bahsedilir. Ayrıca Sabii, Gnostik (Müdrkiye) Manihyen mezhepleri mensuplarının ve Budha mezhep müritlerinin inanç sistemlerini temsil eden sayısız tarikatlar da mevcut idi.³⁶²

Horasan'da İslamiyet'in yayılması fetihlerin başlaması ile birlikte paralel bir tebliğ faaliyetinin olduğu görülmektedir. Bu ilk dönemden itibaren başlayan tebliğ faaliyetleri ile Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh sahalarında kısa zaman içerisinde meyvelerini vererek bölgenin din eğitiminin eksikliği giderilmiştir ve bölge Müslümanları İslam'ı en sahih kaynaklardan ki bölgeye giden önemli İslam bilginlerinden öğrenmişlerdir. Bölgenin

³⁶¹ Frye, *The Heritage of Persia*, s. 49-52, 56; Cahen, s. 310.

³⁶² Mukaddesi, s. 284; Lombart, s. 58; Arnold, s. 274; Konur, s. 7.

İslamlaşmasında bir diğer ve önemli etken Tasavvuf hareketleridir bu hareketle birlikte bölgenin Müslümanlaşması hızlı ve daha kolay bir şekilde olmuştur. İslam bölgeye yerleşirken elbette tek düze bir şekilde olmamış, diğer bölgelerde meydana gelen mezheplerin ortaya çıkışı buraya da sirayet ederek, bu mezhepler bölgede temayüz edip yeşermişlerdir. Bölgede diğer İslam coğrafyalarına paralel bir biçimde Haricilik, Mürcie, Mutezile mezhepleri etken yayılmıştır. Yine bölgenin rengi Ehl-î Sünnet ile boyanırken, Şîlik de yadsınamaz bir biçimde yayılmıştı. Bu bağlamda bölgede Ehl-î Sünnet itikadi anlayışı olarak Maturidilik v Eş'arilik bölgede nüfuz ederek, ameli olarak ise Hanefilik ve Şafîlik bölgeye temayüz etmekteydi. Aynı şekilde Şîa'nın bölgedeki mezhepleri Zeydiyye ve İsmailiyye etken bir biçimde bölgedeki varlığını sağlamlaştırıyordu. Her bir mezhebin fikri ve itikadi düşüncesi o mezhebi takip edenlerin hayatlarına yansiyarak sosyal hayatta ki yörüngelerini belirlemiştir.³⁶³ Aslında Kur'an ve Sünnet'in İslam düşüncesinin teşekkül döneminde mühtelif fırkalar, mezhepler ve zümreler tarafından farklı açılardan değerlendirilişi, düşünceye yeni ufuklar açmış ve böylece İslam dünyası, geniş bir fikir zemininde görüşlerin karşılıklı savunulduğu hareketli ve faydalı bir dönem geçirmiştir.³⁶⁴

Dolayısıyla Horasan bölgesi coğrafi yapısı ve bu coğrafyada bitenler ile Ortaçağda bölgede kurulan devletlere ekonomik açıdan imkânlar sunmuş, bölgenin sosyal yapısı göçlerle şekillenmiş, İslam ile birlikte bu sosyal yapının daha da değiştiği görülmektedir. İslam'ın bölgeye yerleşmesi ile bölgenin dini yapısı değişerek, bölgede İslam mezhepleri ortaya çıkmış olup, bu mezhepler buradan diğer İslam bölgelerine de yayılmışlardı. Ayrıca bölge, gerek Orta Asya ve gerekse diğer bölgelerin İslamlaşmasında önemli bir rol oynayarak tarihte güzide bir yer edinmiştir.

³⁶³ Toynbee, s. 179-180.

³⁶⁴ Fırlalı, s. 19-20.

KAYNAKLAR

Kitaplar

ABDÜLKERİM KÜŞEYRİ, Küşeyri Risalesi; Tercüme, Hoca Sadeddin Efendi, Haz. Mehmet Günyüzlü, Yasin Yayınevi, İstanbul 2005.

APAK; Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitapevi, İstanbul 2004.

ARBERRY, A. J.; “Mysticism”, *The Cambridge History of İslam*, Cambridge University Press, v. 2B, Newyork 1990, ss. 605-610.

ARNOLD, Thomas Walker; *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat , İnkılab Yayınları, İstanbul 2007.

ATVAN; Hüseyin, *ed-Dirasetü d-Diniyyee bi Horasan fi'l-Asru'l Emevi*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1993.

BAKIR; Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2001.

....., “Farsname”, *Orta Çağ Medeniyeti'ne Dair Çeviriler-1*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2008.

....., *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basım Yayınları, İstanbul 2002.

....., *Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2005.

BALCIOĞLU; Tahir Haremi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitapevi, Ankara 1940.

BARTHOLD; W. *İslam Medeniyeti Tarihi* (M.Fuat Köprülü) Kanaat kitapevi, İstanbul 1940.

BAZ; İbrahim, “Tasavvuf Döneminin Özellikleri”, *Tasavvuf*, Ankara 2002.

- BELAZURİ, *Fütühül Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- BİVAR; A.D. H. “The History Eastern Iran”, *The Cambridge History Iran*, The Land of Iran, Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, ss. 181-232.
- BOBEK; H. “Vegetation”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, Newyork 1968, ss. 280-294.
- BOLAT, Ali; Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- BOSWORTH; C. E. “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. iv, Newyork 1993, ss. 90-136.
-; *The Mediaeval İslamic Underworld, The Banu Sasan in Arabic Life and*, Tuta Sub Aegide Pallas, Part One, Leiden 1976.
- BROCKELMANN; Carl, *History of the İslamic Peoples*, çev. Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Lund Humphries, Lund Humhries, 4. Press, London 1982.
- CAHEN; Claude, “Tribes, Cities and Social Organization”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 4, Newyork 1993, ss. 305-329.
- CHALLAYYE; Felicien, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994.
- CİLACI; Osman, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya 1990.
- CLAVİJO; Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk, İstanbul 1993.
- ÇAĞATAY; Neşet, *İslam Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- ÇELEBİ Ahmet; Dursun Yıldız (Ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, c. 3, İstanbul 1989.
- DANİEL; Elton L. *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, *The İran America Foundation*, Chicago 1979.

- DİMÂND; M. S. *El-Fününü'l İslamiyye*, çev. Muhammed İsa, Darü'l Maarif, Kahire 1947.
- DOĞRUL, Ö. R.; *İslâm Tarihinde İlk Melâmet*, İstanbul 1950.
- EL- EŞ'ARİ; Ebu'l Hasen, *Makaltü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müslümin, İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.
- ELİADE, Mircea; *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev. Mehmet Aydın) Din bilimleri Yayınları, 3. Baskı, Konya 2004.
-, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012.
-, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009.
- ERGİNSOY, Ülker; *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1978
- FEHERVARİ, G; "Sanat ve Mimari", *İslam Tarihi Kültür ve medeniyeti*, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, c. 4, İstanbul 1989, ss. 345-382.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Yayınları, 1. Baskı, İzmir 2008.
- FISHER, W. B.; "The Land of Iran", *Physical Geogapyh, The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, Newyork 1968, ss. 3-111.
- FRYE, Richard Nelson; *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, Newyork 1963.
-, *Bukhara The Medieval Achivement*, Mazda Publishers, 2. Press, California 1997.

- GABAİN, A. Von; “The Land of Iran, Iranian Common Beliefs and World View”, *The Cambridge History Iran*, , Cambridge at the University Press, v. 3/1, Newyork 1983, ss. 343-357.
- GAFNI, Isayah M.; “The Political, Social and Economic History of Babylonian Jewry”, *The Cambridge History of Judaism*, v. 6, Newyork 2006, ss. 808.
- GARTHWAİTE, Gene R.; *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007.
- GİBB, H.A.R.; *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara 2005.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin; *İran Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 1948.
- GÜRER, Dilaver Gürer; “Tasavvuf Döneminin Özellikleri”, *Tasavvuf*, Ankara 2002.
- HALİFE B. HAYYAT; *Tarihu Halife Bin. Hayyat*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro basımevi, Ankara 2001.
- HATALMIŞ, Ali; *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- HİTTİ, Philip K.; *İslam tarihi, Siyasi ve Kültürel*, çev. Salih Tuğ, MÜİF Yayınları, İstanbul 1995.
- HUCVİRİ, Ali b.; Osman Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982.
- IŞIK, Kemal; *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
- İBN BATUTA; *İbn Batuta Batuta Seyahatnamesi*, çev. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.
- İBN ESİR; *el- Kamil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. 3, İstanbul, 1986.
- İBN ESİR; *el- Kamil fi't-Tarih*, Abdullah Köşe, c. 6, İstanbul 1986.
- İBN ESİR; *İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. 10, İstanbul 1987.

- İBN FAZLAN; *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1975.
- İBN HALDUN; *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, c. 1, İstanbul 1982.
- İBN HAVKAL; *Süretü'l Arz*, Leiden, haz. E.J. Brill, 2. Basım, 1939.
- İBN HURDAZBİH; *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2008.
- İBN KESİR; *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yayınları, c. 4, İstanbul 1994.
- KADDURİ; *Zahite, Şuubiyye ve eseruha'l-ictimaiyye ve's-siyasi fi'l-hayati'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-abbasi el-evvel*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- KAPLAN, Yunus; *Horasan Mutezilesi ve Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin Hayatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2006.
- KARA, Mustafa; *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2011.
- KONUR, Himmet; *Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı*, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, ss. 3-27.
- KUTLU, Sönmez; *Mürcie Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çorum 2002, S. 1, ss. 168-210.
-; *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2012.
- KUTLUAY, Yaşar; *İslamiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959.
- LOMBART, Maurice; *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002.

- NEUSNER, J.; "Jews in Iran", The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, v. 3/2, Newyork 1983, s. 909.
- MADLUNG, W.; Dini Ekoller ve Mezhepler, çev. A. Bülent Ünal, İzmir 2001.
- MAZAHARİ, Ali; *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972.
- MESUDİ; *Murucu Ez-Zehab-Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- MEZ, Âdem; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- MİNORSKY, Vilademir; *Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, çev. A. Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- MUQADDASİ; *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta'i, Garnet publishing, London 1994.
- NASIRI HÜSREV; *Sefername*, çev. A.Terzi, Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, İstanbul 1967.
- ONAT, Hasan; *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Diyanet Vakfı, Ankara 1993.
- ÖNGÖREN, Reşat; "Tasavvuf Döneminin Özellikleri", *Tasavvuf*, Ankara 2002.
- ÖZ, Mustafa; *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Yayınlar, İstanbul 2011.
-; *Mezhepler ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, 2012 İstanbul.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.; *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- ÖZTÜRK, Mustafa; *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.
- PASLI, Cemil; *İslam Düşünce Tarihinde İlk Akılcılar Mütezile Fırkası*, Konya 2000.

- PİYADEOĞLU, Cihan; *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.
- POLO, Marco; *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- ROBİNSON, Chase F.; *The New Cambridge History of İslam, The Formation of the İslamic World Sixth to Eleventh Centuries*, Cambridge University Press, v. I, Newyork 2011.
- SOUNDERS, J.J.; *A History Medieval of İslam*, Routledge and Kegan Paul Lmted, Newyork 1965, s. 108.
- SUBHAN, John A.; *Sufism, Its Saints and Shrines*, Noble Ofset Press, Newyork 1970.
- ŞEHRİSTANİ; *Muhammed b. Abdulkerim, el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2001.
- TABERİ; *Tarih-ul Umem ve'l Mülük*, Daru'l Kitabi'l İlmiyye, Beyrut 1967.
- TIĞLI, Asiye; *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- TOYNBEE, Arnold J.; *Tarihçi Açısından Din*, (Çev. İbrahim Canan), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1978.
- TUDELALI BENJAMİN-RATISBONLU PETACHIA; *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- USLU, Recep; *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- YAKUBİ; *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 2002.
- YARSHATER, Ehsan; "The Land of Iran, Iranan Common Beliefs and World View ", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 3/1, Newyork 1983, ss. 343-359.

YILDIRIM, Nimet; *Ardavirafname*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.

YILDIRIM, Suat; “En-Nisa, 11-12”, Kur’an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali, Define Yayınları, İstanbul 2012.

YILDIZ, Hakkı Dursun; *İslamiyet ve Türkler*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011.

ZERRİNKUB,; Hüseyin; *Medreseden Kaçış İmam Gazali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Soylu, 1. Baskı, İstanbul 2001.

ZEYDAN, Corci; *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1972.

Sürekli Yayınlar

ABDÜLHAMİD, İrfan; “Eş’ari”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul 1995, ss. 444-455.

AZAMAT, Nihat; “Melâmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara 2004, ss. 24-25.

.....; Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi, *Belleten*, Nisan 1, c. L XV, S. 242, İstanbul 2000, ss. 75-160.

BOSWORH, C. E. “Khurasan”, *Eİ*, v. V, Leiden 1979, ss. 56-59.

ÇETİN, Osman; “Horasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul 1998, ss. 234-241.

DOĞAN, Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, 15. Baskı, Ankara 2001, ss. 573-574.

DEMİR; Mustafa “İslam Medeniyetinde Şehirleşme” *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Ayrı Basım, C. XVI, S, 1, İstanbul 2003, s. 156-165.

.....; “İslam Ortaçağ’ında İran bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum 2007, s. 257-273.

ERDEM Sargon- BAYRAKTAR İbrahim- BOZKURT Nabi; “Bayram”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, ss. 257-264.

EYİCE, Semavi; “Mescid”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1988, ss. 1-118.

.....; “Hamam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 1997, ss. 402-434.

.....; “Eş’ariyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul 1995, ss. 447-455.

GÜRKAN, Salime-Leyla; “Sünnet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul 2010, ss. 155-157.

GÖĞÜNÇ, Nejat; “Horasan” *Meydan Larousse*, c. 4, İstanbul 1979, ss. 20-21.

GÜL, Muammer; İslam Şehrinin Doğuşu, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, Balıkesir 2001, ss. 78-87. İstanbul 1981.

HEFFENİNG, W.; “Düğün”, *İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1988.

HEYET; “Horasan” *Genel Ana Britanya*, Milliyet Yayınları, c. XV, İstanbul 2004, ss. 436-437.

KUTLU, Sönmez; “Mürchie”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 41-45.

.....; “Kerramiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2002, ss. 294-296.

ORMAN, İsmail; “Türbe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul 2012, ss. 264-466.

SCHACHT, J.; “Nikâh”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, ss. 257-272.

TUĞLACI, Pars; “Horasan”, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayınları, c. 3, İstanbul 1972, ss. 1111.

ULUDAĞ, Süleyman; “Hankah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, İstanbul 1997, ss. 42-46.

YAŞAROĞLU, M. Kamil; “Namaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 350-357.

YAVUZ, Şevki; “Maturidiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, ss. 165-175.

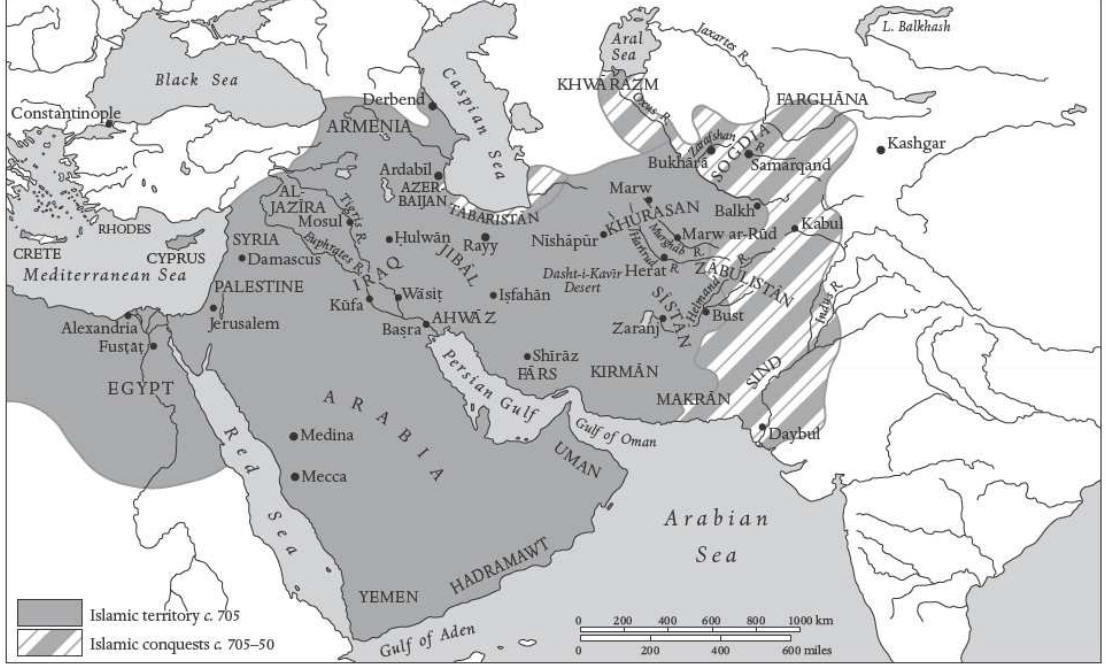
YİTİK, A. İhsan; “Oruç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 414-425.

ZAHODER, B.; “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, Ekim, c. XIX, S. 76, Ankara 1955, ss. 491-527.

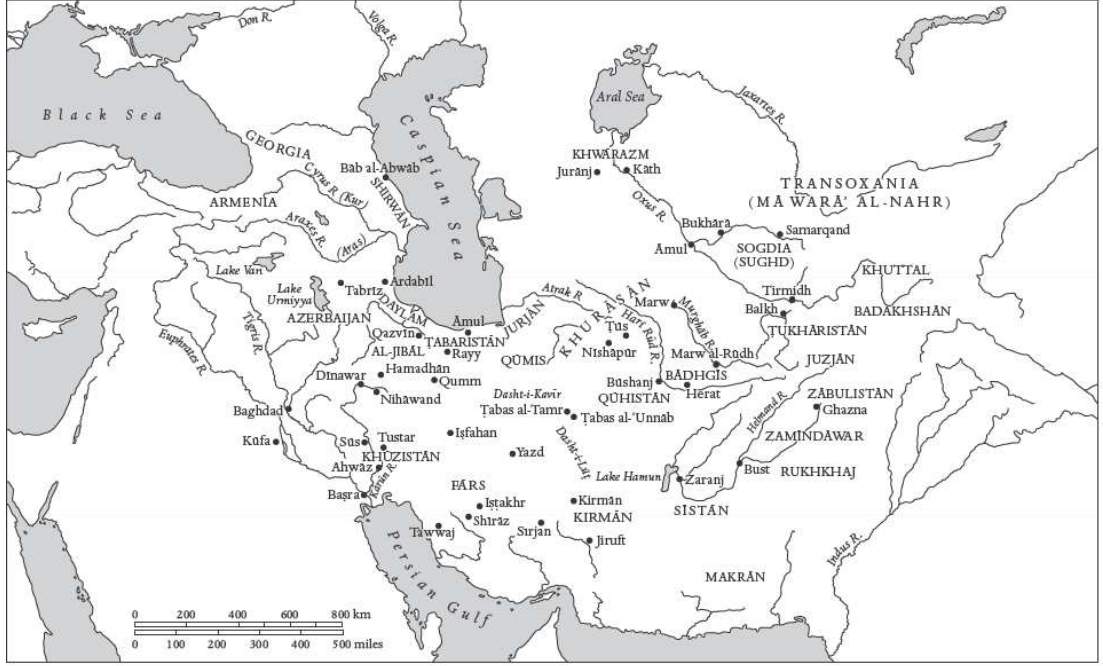
http://www.muhammediye.net/index.php?catid=24:ksa-oeguetler&id=365:din-nasihattr&option=com_content&view=article; 08.04.2013.

EKLER

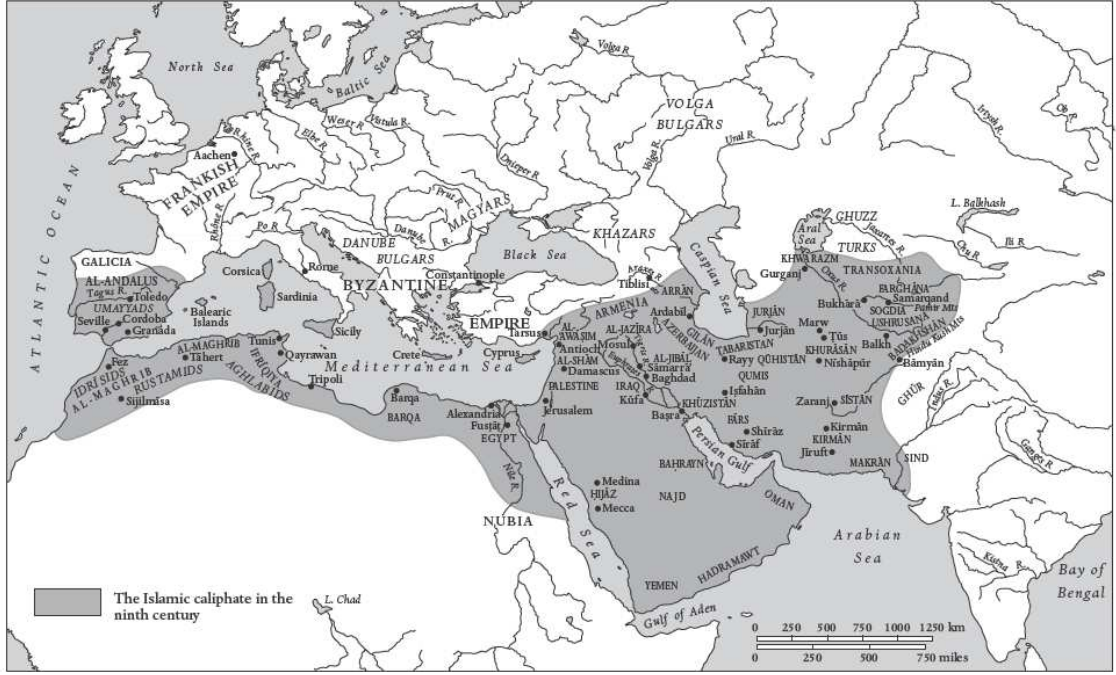
Ek 1: İslam'ın doğuya yayılması ve Horasan bölgesinin de İslam coğrafyasına dâhilini gösteren bir harita:

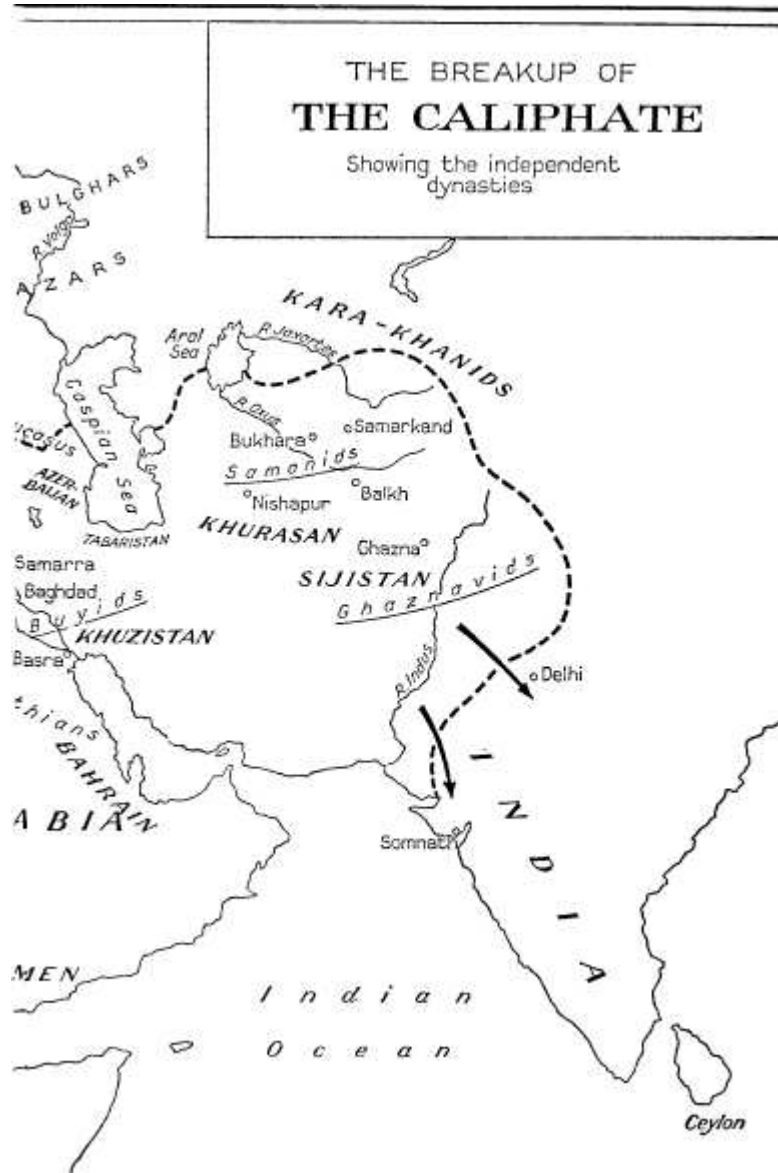
Ek 2: İslam hâkimiyetinin doğu bölgesi:

Ek 3: Abbasiler devleti sınırları içerisinde Horasan'ın varlığı:

Ek 4: Bağımsız hanedanlar döneminde Horasan:

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Elazığ Palu ilçesinde doğdu. 2007’de Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdi. Bu bölümden 2011’de mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü Ortaçağ Anabilim dalında yüksek lisans’a başladı. 2012 Aralık ay’ında Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim dalında Araştırma Görevlisi olarak göreve başlamış olup, buradaki görevine halen devam etmektedir.